
Mette Mortensen

Kvindeliv i Peder Madsens Gang

En undersøgelse af udvalgte kvinders vilkår,
strategier og muligheder i en københavnsk gade
omkring 1870

Historiespeciale
Institut for historie og samfundsforhold
Roskilde Universitetscenter 2003

KAPITEL 1. GADEN, PERIODEN OG KVINDERNE **5**

INDLEDNING	5
MARIE ANDERSEN	5
SPECIALETS OPBYGNING	9
INDKREDSNING AF PROBLEMSTILLING	10
FORSKNINGSDISKUSSION OG METODISKE OVERVEJELSER	12
KVINDE- OG KØNSFORSKNING	13
DEN NY KULTURHISTORIE	15
KVINDERNE I KØBENHAVN	17
INDIVIDUEL LIVSCYKLUS, FAMILIETID OG HISTORISK TID	21
SMÅ ELLER STORE HISTORIER OM KØBENHAVNERBOLIGER OG DAGLIGLIV	22
ARKIVERNE	24
KILDEMATERIALET	24
FATTIGVÆSEN OG KASSATION	28
ERINDRINGER, FOTOGRAFIER OG ANDET MATERIALE	29

KAPITEL 2. PEDER MADSENS GANG **31**

PEDER MADSENS GANGS HISTORIE	31
PÅ BESØG I PEDER MADSENS GANG	33
FORFALDNE EJENDOMME OG SMÅ LEJLIGHEDER	33
STANKEN FRA BAGGÅRDENE	36
GADENS NÆRINGSDRIVENDE OG BEBOERE	37
INDVANDRING OG MOBILITET	39
ARBEJDE OG LØN	41
AFSLUTNING	44

KAPITEL 3. ET LIV I FATTIGDOM **45**

DEN OFFENTLIGE FATTIGHJÆLP	45
VÆRDIGT OG UVÆRDIGT TRÆNGENDE	46
FATTIGHJÆLP I PEDER MADSENS GANG	48
DEN SYMBOLSKE KONSTRUKTION AF FATTIGDOM	49
OVERBEFOLKNING OG SYGDOM	53
AFSLUTNING	56

KAPITEL 4. KVINDELIV OG KVINDESTRATEGIER **58**

GADENS MANGE SAMLIVSFORMER	58
LOGERENDE	59
MYTEN OM DE TRE GENERATIONER	62
UNG, UGIFT OG OFFENTLIGT FRUENTIMMER – MARIE MATHILDE FREDERIKSEN	63
AT TJENE TIL LIVETS OPHOLD	63
PANTSÆTNING	65
INDSKRIVNING	66
TJENESTEPIGEPROSTITUTION	68
MOR TIL TO ”UÆGTE” BØRN – THORA EMILIE EGMUTH	71
FORÅRET 1871	73
”SOM DET SIGES VIL GIFTE HENDE”	74
ANSVAR FOR ET HUSHOLD PÅ 10 PERSONER – ANDREA JOSEFINE HOLM	77
ÆNDRINGER I FAMILIESTRUKTUREN	77
HUSLEJE, KLÆDER, BRÆNDEL, MAD OG BRÆNDEVIN	79
BRØD, FEDT OG PUDDERSUKKER	84
DEN UTERLIGE KNÆGT	87
FAMILIELIVETS INDLEJREDE KONFLIKTPOTENTIAL	90
ENKE I LIVETS EFTERÅR – MARIE ANDERSEN	92
KVINDERS LIV - ENSARTEDE OG FORSKELLIGE	93

KAPITEL 5. KONKLUSION **97**

LITTERATUR- OG KILDEFORTEGNELSE **101**

ARKIVMATERIALE	101
LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND, FALSTER, LOLLAND OG BORNHOLM	101
RIGSARKIVET	101
KØBENHAVNS STADSARKIV	101
AVISARTIKLER	102
TRYKTE KILDER	102
VIDENSKABELIG LITTERATUR	103

TABELLER **109**

Kapitel 1. Gaden, perioden og kvinderne

Indledning

Dette speciale handler om kvinder i København omkring 1870. Kvinder der boede i et af byens mest forarmede kvarterer, og levede et økonomisk fattigt liv. Interessen for dem har kun fyldt lidt i historieforskningen. Med dette speciale håber jeg, at deres konturer vil komme til at stå skarpere for eftertiden.

Fra anden halvdel af 1800-tallet og frem gennemgik det danske samfund store forandringer. Industrialisering, forfatningsændring, befolkningstilvækst, landsbrugsomlægning, tiltagende velstand, udbygning af klasseskel og forbedret sundhed for at nævne nogle af de vigtige. Markant for perioden har også været udbygningen af institutioner og det forandrede syn på statens rolle i forhold til individet. Omkring 1870 var forandringerne kun lige begyndt. Men det spændende ved dette nedslagspunkt er, at kimen til mange senere diskussioner om samfundets indretning allerede er lagt. Ingen havde forestillet sig den velfærdsstat, vi kender i dag, men nogle af konturerne til den anes allerede her. Problemstillinger der skaber overskrifter i 2003 gjorde det også i 1870'erne. Ikke mindst i forhold til de mennesker i samfundet der vanskeligst kan klare sig selv: Hvor går grænsen mellem hvem der kan og ikke kan arbejde? Hvad gør samfundet med de uarbejdsdygtige? Hvem er fattige? Er mindst mulig hjælp det bedste incitament til at få mennesker i arbejde? I dag findes andre definitioner af samfundets svageste, af fattigdom og af individers grundlæggende rettigheder, men spørgsmålene er stort set de samme. Dengang som nu var forestillingerne om livet i fattigdom ikke artikulere af de fattige selv, men derimod af sociale myndigheder og politikere. I dette speciale interesserer jeg mig mest for at anskueliggøre, hvilken konkret betydning forestillingerne havde for kvindernes liv.

Befolkningen voksede stærkt i perioden. En udfordring der var mest omfattende og tydeligst i København. Det var i hovedstaden forandringerne skete hurtigst, og det var der mulighederne var størst. Men det var også i den indre bys forfaldne kvarterer, at mennesker fra de nederste samfundslag hver eneste dag kæmpede for at overleve.

Marie Andersen

Den 3. juni 1871 døde enken Marie Andersen¹ på Kgl. Frederiks Hospital i Amaliegade i København. Her var hun dagen før blevet indlagt, mistænkt for at lide af exantematisk tyfus.²

¹ Oplysningerne om Marie Andersen, hendes familie og de to kvistværelser hvor de boede, stammer fra: MIV 9/71, K18/1871, N19/1867 (LA). Observationsprotokol 1865-68 nr. 224 (LA) samt Kgl. Frederiks Hospital, Patientjournal afd. A, juni 1871 nr. 94 (RA).

Hun var på dødsdagen 67 år og havde boet i Peder Madsens Gang de sidste 6 år af sit liv, og måske længere. I hendes sygejournal står:

Pat: skal altid have nydt et godt Helbred indtil i Løbet af den sidste Tid, da hun har lidt af stærk Hoste og er magret meget af. Hun har i de sidste Aar dgl nydt et betydelig Quantum Brændevin. For 4 Dage siden fik hun, hun boer i et Hus, i hvilket der har raset exanthematisk Typhus, stærk Febrilia, Kulde med paafølgende Hede, stærk tørst samt Hoste og skal i Hjemmet have delieret meget.

Med sig havde hun sit barnebarn William Hallstrøm på 11 år, der led af samme sygdom. Det sted, hvor de begge boede og havde pådraget sig den exantematiske tyfus, var Peder Madsens Gang nummer 4. Det var den første ejendom på højre hånd, når man fra Østergade var gået ind gennem Svane-apotekets port og havde begivet sig ned ad denne kun 3 meter brede gade, der strakte sig 180 meter ned mod Grønnegade.

Selvom de begge havde haft tydelige symptomer på sygdom, og selvom den havde svækket deres kroppe i en sådan grad, at de var sengeliggende, blev de ikke indlagt af egen fri vilje. Indlæggelsen var derimod en proces, der kom til at tage flere dage og involverede flere led af de offentlige instanser, der førte tilsyn med livet i gaden.

Peder Madsens Gang lå i 5. hovedfattigdistrikt, og forstanderen var i 1871 Harald Skousen. På en af sine runder i distriktet kom han den 31. maj på besøg i forhuset i nummer 4. Her gik han tre etager op ad faldefærdige trapper for til sidst at klatre op ad stigen, der førte til kvisten. Her oppe under taget var der tre 1-værelses lejligheder på hver ca. 7 m². Inderst i gangen med vinduerne vendt ud mod den smalle gade boede Marie Andersen sammen med sine to børnebørn William og Dagmar Hallstrøm på 11 og 9 år, samt de to ældre enker Frederikke Johansen og Fr. Albrektsen der begge var logerende.

Det er ikke til at vide, hvilket syn der har mødt Harald Skousen, da han kom ind i rummet. Men året før havde sundhedspolitiet været på besøg som led i bestræbelserne på at effektuere et nyt tillæg til byens sundhedsvedtægter. I den forbindelse blev det noteret at: "Værelset var omtrent sort af Røg og Smuds og trænger til at hvidtes." Dengang lovede udlejeren, at værelset ville blive hvidtet, men selvom det var sket, var væggene nu højst sandsynligt igen sodede til. Der var ikke noget køkken på kvisten, og i stedet for en kakkelovn havde udlejeren anbragt "en lille Gryde

² Tyfus er en smitsom febersygdom der kan være livstruende. Almindelig tyfus spredes fra menneske til menneske gennem føde eller drikkevand, hvorfor forbedret hygiejne og sanitære forhold har betydet at sygdommen stort set ikke længere findes i Europa. Exantematisk tyfus smitter gennem lus, hvilket man ikke var klar over i 1870'erne.

eller Kogeindretning”, kaldet en kabyrovn. Men han forsikrede, at den gjorde samme nytte i rummet som en større ovn ville, og den har været brugt til både opvarmning, kaffebrugging og måske også lejlighedsvis madlavning.

Skousen havde ikke selv autoritet til at indlægge Marie og William, men skrev en sygeseddel til distriktslægen F.F. Ulrik om "at antage sig til Helbredelse uidskreven Fattig, Enken Marie Andersen, Pleiesøn William Halstrøm 11 Aar gl." Ulrik kom på besøg i kvistværelset, samme dag som han fik henvendelsen fra fattigforstanderen. Luften der mødte ham, var ganske givet tung af osen fra ovnen og to syge på sparsom plads. Begge med hoste forårsaget af tyfus, og den ene uklar af febevildelse. Selvom værelset lå på kvisten og havde vinduer ud til gaden, har mulighederne for luftcirkulation været dårlige. Gaden var smal, og et åbent vindue bød udover støv og larm, også på stank fra den åbne rendesten, der løb gennem gadens midte.

Ulrik var enig med Skousen i, at de to var syge, men han tog dem ikke i behandling. I stedet sendte han dem til Kgl. Frederiks Hospital, der modtog patienter under fattigforsorgen til frit ophold.

Indlæggelsen på Kgl. Frederiks Hospital var ikke Maries første møde med hospitalsverdenen. Ved årsskiftet 1865-66 var hun indlagt to måneder på Kommunehospitalet med syfilis. Tre uger efter udskrivningen blev hun hentet til forhør på politistationen, mistænkt for atter at lide af syfilis og for at have erhvervet sig sygdommen ved at ernære sig ved prostitution. Udover hendes eget syfilistilfælde 3 uger før, blev mistanken begrundet med, at et plejebarn hun havde haft var blevet indlagt i december; også med syfilis som hun kort derefter var død af. Og endnu mere alvorligt, at Maries 3-årige barnebarn Dagmar Hallstrøm netop var blevet indlagt med sår om munden og erklæret smittet med syfilis. Hvordan den 3-årige Dagmar var blevet smittet med syfilis, nægtede Marie at have nogen mening om. Hun selv var rask og Dagsmars moder, Maries ældste datter, ligeså. Da Marie ved den efterfølgende lægevisitation viste sig ikke at fejle noget, fik hun lov at gå.

Ved forhøret på stationen blev de væsentligste datoer i Maries liv noteret. Hun var født den 10. oktober 1803 i Hillerød, og faderen var kontorist, mens moderen var noteret som hustru. Marie voksede op i Nordsjælland, og dels i Lentoftte ved Nakskov hvor hun blev konfirmeret. Umiddelbart derefter kom hun til København for at tjene. Hun tjente mange forskellige steder over en periode på 16 år, inden hun i 1833 ægtede skomagermesteren Johan Christinus Wahrendorff. Med ham fik hun to døtre og han døde i 1848. Efter to år som enke giftede den 47-årige Marie sig med smedesvenden Johannes. Maries alder taget i betragtning er det

usandsynligt, at de har fået børn sammen. Efter 13 års ægteskab forlod Johannes sin hustru for at arbejde på landet, og Marie mistede kontakten med ham.

Det samme overgik Maries ældste datter, der i 1858 var blevet gift med drejersvenden Edvard Ferdinand Hallstrøm. Efter 7 års ægteskab flyttede han væk til et ukendt sted og efterlod hende og de to børn, sønnen William på 5 år og datteren Dagmar på næsten 2 år. De flyttede derefter sammen med Marie, og i samme husholdning levede også Maries yngste datter, som var krøbling.

De tre kvinder og to børn boede sammen i et lille værelse i nr. 3 på 3. sal og delte køkken med to andre familier. Ejendommens forhus havde fire etager, med ni små lejligheder, hvor der boede 37 voksne og 10 børn, og baghuset havde tre etager, hvoraf kun stuen blev benyttet. Her var indrettet stald til mellem 20 og 26 køer og pakrum til opbevaring af materialer til brændevinsbrænderiet i naboejendommens baghus. Køerne spiste affaldsprodukterne (bærmene) fra brænderiet, og kølevandet fra brænderiet skyllede køernes møg ud gennem porten til Peder Madsens Gang. Her flød det langsomt gennem den åbne rendesten i midten. Mod slutningen af året 1866 blev brænderiet nedlagt. Nu var der ikke længere vand til at skylle møget væk, hvorfor det fik delvist lov til at ligge i gården, som var endnu mere befolket, idet brænderiet ved nedlæggelsen var blevet lavet om til boliger.

Kildematerialet fortæller ikke, hvad der skete med Marie Andersen, hendes to døtre og børnebørnene fra 1866 til 1871. Kun, at hun omkring 1870 er flyttet og nu ikke længere boede sammen med sine døtre, er sikkert. I stedet boede hun på det lille kvistværelse i nummer 4 hvor både fattigforstanderen og distriktslægen kom på besøg i disse sommerdage i 1871. Sidstnævnte skrev næste dag i sin rapport til politiinspektør Petersen om besøget:

Men da hele Rummet næppe indeholder 600 Kubikfod og da der hersker et græsseligt Svineri, er jeg så fri at henlede Deres Opmærksomhed på dette Tilfælde hvor det forekommer mig, at der i Henhold til Tillægget til Sundhedsvedtægten kunde være Anledning til at fjerne den stedsfindende Overbefolkning.

Derfor kom to betjente fra Sundhedspolitiet næste morgen på besøg, og en opmåling af kvistværelset viste, at der ikke var 600, men kun 430 kubikfod luft i rummet hvilket svarer til 13 m³, og det blev derfor betegnet som stærkt overbefolket.

Mens Marie Andersen lå døende på hospitalet, beordrede to betjente fra Sundhedspolitiet de resterende beboere på kvisten at flytte. Den ene af Marie Andersen logerende enker, Frederikke Johansen, blev kørt på Fattiggaarden, der var en del af tvangs- og arbejdsanstalten Ladegården. Den anden, Fr. Albrektsen, var flyttet, da de to betjente kom tilbage klokken 13. Hvad der

skete med de to børnebørn, William på 11 og Dagmar på 9, vides ikke.

Specialets opbygning

Historien om Marie Andersen og de mennesker, der på forskellige niveauer spillede en rolle i hendes liv, er på engang både unik og almen. Unik ud fra den banale, men alligevel yderst vigtige pointe, at det er alle menneskeliv til alle tider. Almen, fordi der er mange livsvilkår og -erfaringer som Marie har delt med andre kvinder. Den for længst forsvundne og glemte gade Peder Madsens Gang og nogle af de kvinder, der boede i den omkring 1870, er omdrejningspunkterne for dette speciale. I dette afsnit vil jeg kort fortælle, hvordan det er bygget op. De begreber jeg benytter i afsnittet, vil alle blive forklaret og uddybet i de efterfølgende.

Kapitel 1 fortsætter med en indkredsning af forskningsfeltet og de problemstillinger, der har været styrende for mit arbejde med gaden og kvinderne. Dernæst følger en forskningsdiskussion, hvori jeg gør rede for de teoretiske og videnskabelige fremstillinger, jeg har anvendt, og de metodiske overvejelser jeg har gjort mig. Til sidst i kapitlet beskrives det kildemateriale, jeg har arbejdet med og endvidere har jeg nogle betragtninger om arbejdet på arkiverne.

Efter indledningen kommer læseren i kapitel 2 med til Peder Madsens Gang. På baggrund af et omfattende kildemateriale, beskrives de materielle rammer: Hvordan så gaden ud? Hvilke ejendomme lå der? Hvordan var lejlighedernes størrelse og stand? Endvidere fortælles overordnet om, hvilke beboere, der boede i gaden, hvor mange der var, og hvad de lavede. I forlængelse heraf diskuteres familie- og husstandsmønstre på baggrund af oplysninger fra folketællingen i 1870 om de 179 hushold, der var i gaden. Kapitlet afsluttes med betragtninger om beskæftigelsesmuligheder og løn for ufaglærte arbejdere af begge køn.

Kapitel 3 går nærmere ind i begreberne *fattighjælp* og *fattigdom*. Både på et overordnet plan, der viser, hvordan samfundet og myndighederne ansuede de fattige, men også på et lokalt plan, hvor fattighjælpens udbredelse i Peder Madsens Gang undersøges. Videre i kapitlet undersøges sammenhængen mellem individ og diskurs, idet jeg viser, hvordan myndighederne har legitimeret overgreb på befolkningen i Peder Madsens Gang gennem en symbolsk konstruktion af fattigdommen. Kapitel 2 og 3 har ikke hele tiden fokus direkte på kvinderne i gaden, men de to kapitler skaber grundlaget for at forstå kvindernes situation og dermed deres handlemuligheder.

Kapitel 4 er specialets mest omfangsrige og det er bygget op over fire kvinders historier. Kvinderne har befundet sig forskellige steder i deres liv, og derfor rummer deres historier forskellige problemstillinger. Som det vil fremgå af problemformuleringen, er kapitlet hovedsagelig struktureret omkring spørgsmål om kvindernes arbejds- og familieforhold.

Kapitel 5 er konklusionen, som forholder sig til resultaterne af specialet og afslutningsvis

perspektiver til nyere urban historieforskning i København.

Til sidst et par praktiske bemærkninger: Jeg har bevaret alle stavemåder. I mine beskrivelser har jeg brugt personers fulde fornavne. Mange af personerne i kilderne har mindst to fornavne, og i dagligdagen har de sikkert kun brugt det ene, men for at være på den sikre side bruger jeg dem alle. De tabeller jeg undervejs henviser til findes bagerst i specialet.

Indkredsning af problemstilling

Peder Madsens Gang er interessant på flere måder. Den havde i samtiden, men også for eftertiden et meget dårligt ry. Den sparsomme litteratur, der eksisterer om gaden, har karakter af at være mytologiske beretninger om 'byens slumkvarter'. Den eneste bog, der findes om gaden, er O. C. Niensens *Peder Madsens Gang. Historisk- Topographisk beskrevet*, fra 1935. Den er 22 sider lang, og de første linjer anslår synsvinklen:

Denne længst forsvundne, trange og halvmørke, kun 5 Alen bred, Gang eller Gyde, hvis Omraade i det væsentlige strakte sig over nuv: Ny Østergades Areal, hørte til den Række af snævre, snavsede og uhumske Gyder, som Staden i gammel Tid var saa rig paa, men en senere Tids Ombygninger og Ildebrande næsten helt har udryddet, og det var en sand Velgerning mod Byen, da Peder Madsens Gang omsider blev sløffet.

Aviser og tidsskrifter fra samtiden kan supplere, og myten opstod allerede, mens gaden stadig eksisterede. En myte, der baserer sig på velkendte symboler på menneskeligt forfald: prostitution og usædelighed, drikkeri, skidt og stank. I en sådan fortælling er mennesker kun interessante, for så vidt de passer ind i billedet som ludere, svirebrødre og lommetyve. Reel viden om, hvilke mennesker der egentlig boede der, hvordan de boede, hvorfor de boede der, hvad de lavede og så videre, eksisterer ikke i samlet form.

Det farlige og fordærvede har en dobbeltfunktion. At noget er frastødende og mystisk, gør det samtidigt tiltrækkende og spændende. I første omgang var det også skidt, overbefolkningen, prostitutionen og det faktum, at gaden blev revet ned, der gjorde mig interesseret. Men samtidig har det selvfølgelig været min intention at skabe en mere reel historie, der går bag om myten, men med en videnskabelig tilgang. Peder Madsens Gang har på godt og ondt dannet rammen om en hverdag for mange forskellige mennesker. I overvejende grad økonomisk fattige, men selvfølgelig ikke bare "ludere og lommetyve".

Myterne er ej heller opstået ud af den blå luft, og muligheden for overhovedet at sige noget om gaden udspringer netop af samtidens store opmærksomhed på den dårlige sundhedstilstand hos befolkningen. Det betød, at myndighederne i form af et sundhedspoliti, gjorde et ihærdigt arbejde for blandt andet at kortlægge og bekæmpe overbefolkning, sygdom og

prostitution. Indsatsen har skabt et righoldigt arkivmateriale, som har gjort det muligt for eftertiden at rekonstruere nogle af forholdene i gaden, indtil den blev revet ned og ombygget i 1873 -76. Nedrivningen udgør en naturlig tidsafgrænsning for specialet; fra 1873 findes ikke længere noget kildemateriale påtegnet Peder Madsens Gang, og det er kun i et enkelt tilfælde, jeg har fulgt de mennesker, der flyttede væk. Den nedre tidsafgrænsning er 1865, fordi det var fra dette år Sundhedspolitiet, der blev skabt i begyndelsen af 1860'erne, begyndte at systematisere arkivalier.

Årene omkring nedrivningen af Peder Madsens Gang var generelt præget af forandring. Ikke mindst fordi den statslige og kommunale hjælp til og kontrol af, fattige, syge og prostituerede omformedes. Det var en tid, hvor liberaliseringens og industrialiseringens indflydelse på samfundet for alvor begyndte at gøre sig gældende, og arbejderbevægelsen blev født. Jeg skriver ikke ret meget om de overordnede forandringer i samfundet. Men det er et implicit grundlag for specialet, at individuelle kvinders liv i Peder Madsens Gang både direkte og indirekte er blevet påvirket af større strukturelle forandringer. Omvendt vil det også være en pointe, at kvinderne og deres liv har påvirket de større forandringer. Med andre ord er der en sammenhæng mellem samfundets store og små hjul.

Jeg er ganske bevidst om, at jeg med et 'øjebliksbillede' fravælger fordelene ved en undersøgelse, der tegner et længere udviklingsforløb. Omvendt har mit arbejde med Peder Madsens Gang vist at et detaljeret nærstudie af en gruppe kvinder på et bestemt tidspunkt i historien har givet mere end stof nok til at udfylde rammerne for et speciale. Og tankevækkende problemstillinger nok til at kunne fylde flere.

Valget af kvinder var ikke naturligt fra begyndelsen, men der var noget paradoksalt ved deres liv, der gjorde dem interessante. Ved læsningen af brede fremstillinger om Københavns historie eller arbejderhistorie, synes de ikke særligt synlige, men i kildematerialet optræder de overalt. Der boede flere kvinder end mænd i gaden, og flere af dem boede alene med børn eller andre kvinder. Det var også kvinderne, der kunne ernære sig helt eller delvist ved prostitution, hvilket gjorde dem til genstand for en stor del af Sundhedspolitiets aktiviteter. Hvad der burde have været en selvfølgelig tanke, blev efterhånden til en erkendelse: Kvinderne var forskellige. Måske ikke som nat og dag, men i hvert fald mere forskellige end jeg umiddelbart havde tænkt over. En af grundene til, at det ikke var mig åbenlyst fra starten, er måske, at den marxistiske historieskrivning har skrevet netop denne periodes fattige ind i et klasseperspektiv, som det er uendelig svært at tænke udover. En udfordring, når man vil skrive om mindrebemidlede kvinder, der levede og havde fuldtidsarbejde lige inden eller samtidig med, at arbejderbevægelsen blev født. De tilhørte ikke nogen arbejderklasse i gængs begrebsmæssig forstand, og deres mænd var

ikke i nogen fagforening. Selv hvis de havde været, skulle der gå mange år før fagbevægelsen begyndte at interessere sig for kvinders ret på arbejdsmarkedet.

I stedet for at fokusere på fattigdom i et klasseperspektiv synes det brugbart også at bringe individet og værdigheden i fokus. Derfor er udgangspunktet ikke at fremstille kvinderne fra Peder Madsens Gang som ofre. Hverken for de magthavende klassers diskursive udgrænsning, udbytningen af kapitalismen, eller det undertrykkende patriarkat. Derimod er mit udgangspunkt en grundlæggende lyst til at undersøge, hvordan disse kvinder egentlig levede, samt at sætte fokus på både de fysisk/materielle og de strukturelle rammer for deres tilværelse. Jeg vil komme med kvalificerede bud på, hvilke strategier og problemstillinger der kan have ligget til grund for kvindernes indretning af deres liv; synliggjort gennem en analyse af den måde, hvorpå kvinderne arbejdede, bosatte sig og indgik i familiesammenhænge. Af disse overvejelser følger den problemformulering, der har styret min arbejdsproces:

Jeg ønsker at undersøge, hvilke muligheder og livsstrategier udvalgte kvinder havde i Peder Madsens Gang omkring 1870. Undersøgelsen er struktureret af tre underspørgsmål: Hvordan var de materielle rammer? Hvordan var kvindernes arbejds- og familieforhold? Hvad kan disse perspektiver fortælle om forholdet mellem individuel selvbestemmelse og strukturel magt?

I forskningsoversigten vil jeg gøre rede for min metode, og det vil blive klart, hvordan jeg vil svare på problemformuleringen, men inden da vil jeg ganske kort definere de begreber, jeg har brugt i problemformuleringen. Med begreberne *muligheder* og *livsstrategier* ønsker jeg at udtrykke, at kvindernes liv var styret fra oven af myndigheder, love og samfundsstrukturer, men samtidigt at der var mange forskellige måder at organisere et liv på. Derfor har kvinderne skullet vælge en strategi – en måde at navigere. Denne har selvfølgelig ikke altid været bevidst artikulert som en integreret del af alle valg i livet. Men som udtrykt i problemformuleringens sidste spørgsmål vil jeg med brugen af begreberne, gerne lægge op til en diskussion af forholdet mellem individers råderum og strukturers diskursive magt.

Med materielle rammer mener jeg helt overordnet, hvordan så der ud i Peder Madsens Gang? Og på det helt nære plan, hvilke muligheder havde kvinder for eksempel for at hænge vasketøj op? Med begreberne *arbejds- og familieforhold* lægger jeg op til, at undersøgelsen vil fokusere på disse dele af kvindernes liv.

Forskningsdiskussion og metodiske overvejelser

I denne forskningsoversigt vil jeg med udgangspunkt i specialets centrale problemfelter skitsere nogle træk i den eksisterende forskning på disse områder. Der er ikke tale om fuldstændige bibliografier, men om en tematisk anlagt forskningsdiskussion. Først vil jeg gøre rede

for, hvor jeg placerer mig i forhold til de to områder, der udgør specialets metodiske og teoretiske tyngde: *Kvinde- og kønsforskning* samt *den ny kulturhistorie*. Dernæst følger en mere dybdegående præsentation af den faglitteratur, der har været mest betydningsfuld for mit arbejde.

Kvinde- og kønsforskning

Kvinderne i Peder Madsens Gang har intet eftermæle, hverken skabt af dem selv eller af andre. Deres og mange andre kvinders liv har ikke haft historikernes opmærksomhed før fra 1970'erne og frem. Feltet har siden da været grebet an på mange forskellige måder og er blevet opdyrket både i professionelle forskningsmiljøer og inden for organisationer med interesse for området. Overordnet kan kvindehistorien groft deles op i tre retninger eller faser; kompensatorisk herstory, socialhistorie og poststrukturalisme.³

Det kvindehistoriske udgangspunkt var at synliggøre kvinders særlige erfaringer og handlinger og at indskrive kønnet i en historie, der næsten udelukkende havde handlet om og var blevet skrevet af mænd. Den såkaldte *herstory* (et ord der spiller på modsætningen til *history*) påtog sig at vægte kvinders værd som historiske aktører, og den kompensatoriske tilgang var dermed samtidigt et emancipatorisk projekt. Formålet med den første kvindeforskning og -historie er udtrykt meget klart i et temanummer af tidsskriftet *Kritiske historikere* om kvindehistorie fra 1978, som blev udgivet af historiestuderende fra Københavns Universitet. I indledningen til temanummeret stilles spørgsmålet: Hvad vil vi med kvindehistorien? Og der svares: ”Forstå den kvindeundertrykkelse som vi dagligt oplever som bestemt af det kapitalistiske samfund og forstå at kvinders samfundsmæssige placering ikke altid har været den samme, og at det gennem kamp er muligt at forandre vores situation.” (Faye m.fl. 1978, 4).

En anden del af kvindehistorien lagde sig metodisk op ad socialhistorien, og denne tilgang sigtede udover synliggørelsen også mod at indskrive kvindearbejdets historie og den kvindelige arbejders historie i den overordnede socialhistorie. (Rimmen Nielsen 1992, 9). Herstory og socialhistorie har mange ligheder og blev i slutningen af 1980'erne udfordret af en poststrukturalistisk retning anført af Joan Scott. Perspektivet var forskudt fra synliggørelsen af kvinderne til en dekonstruktion af de betydningsstrukturer, der lægger sig til kategorien køn. En af Scotts centrale pointer består i konstateringen af, at køn betyder viden om kønsforskelle, både mellem kvinder og mænd, men også kvinder imellem. (Rimmen Nielsen, 1992:13). Scott er blevet kritiseret for, at hendes tilgang bedst fungerer som teori, og i forhold til empiri bedst når det drejer sig om politisk historie. Kritikerne mener, at det kvindehistoriske fundament må være

³ Denne gennemgang er inspireret af Hanne Rimmen Niensens diskussion af og indføring i retninger indenfor kvindehistorien: *Køn, kultur, repræsentation* fra 1992.

de konkrete kvindelige erfaringer, og at faren ved en tilgang som Scotts er, at kvindehistorien bliver integreret i en ”mandscentreret materialitet”. (Rimmen Nielsen 1990, 139).

En berømt debat mellem Scott og en anden anerkendt amerikansk kvindehistoriker, Linda Gordon, viser nogle af de grundlæggende forskelle mellem den stærke tradition for kvindekulturhistorie, der samler herstory og socialhistorie på den ene side og Scotts poststrukturalistiske tilgang på den anden.⁴ Jeg præsenterer debatten, fordi den har haft betydning for min metodiske forståelse.

Scott argumenterer for, at køn (gender)⁵ skal studeres på et overindividuel og diskursivt niveau, mens Gordon på sin side argumenterer for, at køn ikke kan reduceres til strukturelle betydningssystemer af overindividuel anonym karakter. Gordon afviser ikke diskursens betydning, men argumenterer for, at betydningen af køn bliver til inden for et magtsystem, hvis betydningsstrukturer er modstridende og flertydige. I sin bog undersøger Gordon udviklingen i opfattelsen af vold i familien i perioden 1880-1960. Det teoretiske fundament som er bestemmende for hendes analysemetode er, at hun forholder sig kritisk til spørgsmålet om den sociale kontrol. Det skal ikke forstås sådan, at hun afviser den sociale kontrols eksistens eller betydning. Men hun argumenterer for, at det forskningsmæssigt kan give nye indsigter, hvis man overskrider forestillingen om, at rationalet bag den sociale kontrol er det eneste, der kan give indsigt i hvordan de sociale mekanismer fungerer. Det interessante i denne forbindelse er den centrale placering, hun tildeler den marginaliserede underklasse. Socialarbejderne repræsenterer middelstandens normer, og hjælpen blev derfor formuleret på baggrund af de behov middelstanden mente, at kvinderne havde. Men Gordons pointe er, at holdningerne til volden og de voldsramte kvinder langsomt ændres over tid, hvilket hun tilskriver, at kvinderne selv har taget ordet. De voldsramte kvinders erfaringshorisont har været radikal anderledes end middelklassens, men begge parter har været med til at påvirke og udvikle de definitioner, som magtsystemet indirekte hviler på. Hermed understreger hun aktørniveauet, og i hendes tilgang bliver den definerende diskurs til gennem en forhandlingsproces mellem flere forskellige og modstridende meninger. Selvom Gordons kildemateriale er hentet fra socialarbejdernes arkiver, betoner hun klienternes aktive status, hvilket også går igen i bogens titel, hvor hun udnævner kvinderne til helte i deres eget liv.

⁴ Debatten foregik i tidskriftet *Signs* og fremkom på baggrund af en anmodning om at de to anmeldte hinandens netop udkomne bøger: *Heroes of their Own Lives – The Politics and History of Family Violence* af Linda Gordon 1988, og *Gender and the Politics of History* af Joan Scott 1988.

⁵ På engelsk kan man via sproget skelne mellem det biologiske køn (sex) og det sociale/kulturelle køn (gender). Denne mulighed findes ikke i skandinaviske sprog, men den svenske historiker Yvonne Hirdman forsøgte i slutningen af 1980'erne af bruge det svenske ord *genus* (et ord der normalt anvendtes i grammatik) i samme betydning som *gender*. Se Hirdman 1988.

Dette er et af de elementer, Scott slår ned på i sin kritik af Gordon. Hun kritiserer Gordon for at studere de sociale klienters erfaringer gennem et kildemateriale, der er produceret af socialarbejdere. Et sådant kildemateriale, fremfører Scott, vil altid afspejle socialarbejdernes repræsentation af virkeligheden og ikke klienternes. Endvidere stiller Scott sig uforstående overfor Gordons ensidige og negative fortolkning af den sociale kontrols rækkevidde. Scott mener, at Gordon underkender den diskursive magts positive egenskaber. Den skal ikke kun forstås som en undertrykkende mekanisme, men også som det rum hvor der sættes fokus på problemerne: "It was after all, the existence of welfare societies that not only made family violence a problem to be dealt with but also gave family members a place to turn, a sense of responsibility, a reason for acting, and a way of thinking about resistance." (Scott 1990, 851).

Jeg mener ikke, den ene eller den anden har ret, men har hentet inspiration hos dem begge og ikke mindst i deres kritik af hinanden. Den måde, hvorpå Gordon tildeler de voldsramte kvinder en aktiv rolle i deres eget liv, har jeg fundet meget tankevækkende i forhold til mit eget studie. Kvinderne har ofte stået alene i deres møde med myndighederne, eftersom de hverken var organiserede eller havde et fælles formuleret politisk standpunkt. Netop denne isolation og kvindernes manglende italesættelse af deres egne problemer peger på en central metodisk vanskelighed ved studiet af disse kvinder, da det skriftlige kildemateriale, der eksisterer om dem, altid er produceret af andre end dem selv. I mit kildemateriale er der ingen socialarbejdere. Men Sundhedspolitiets betjente, der skrev rapporterne, har stået i en tilsvarende position i forhold til deres 'klienter' som Gordons socialarbejdere. Dermed kan Scotts kritik af og påpegning af problemer hos Gordon også overføres på mit speciale, hvilket jeg skal vende tilbage til i afsnittet om kilder.

Mit projekt er at synliggøre de kvinder, der boede i Peder Madsens Gang, og ligger dermed i forlængelse af traditionen fra den tidlige kvindehistorie. Men det afspejler samtidig den forandring kvindehistorien har undergået. Fokus er flyttet fra samfundets kapitalisering og den patriarkalske dominans til en poststrukturalistisk interesse for kvinders forskellighed – også i samfund med en kønsstruktur der er patriarkalsk og undertrykkende. Samtidig er der kommet mere fokus på individuelle livshistorier og det kulturhistoriske perspektiv.

Den ny kulturhistorie

I en artikel med titlen *Den nye kulturhistorie. Tættene på hverdagslivet* beskriver etnologen Palle O. Christiansen, hvordan historieskrivning i dag mere og mere sætter fokus på helt almindelige menneskers samfærdsel og handlinger: "I en sådan skildring af samfundet er det netop livet, der står i centrum. Det vil sige det bevægelige i dagligdagen, hvor menneskene nok fra dag til dag

handler såkaldt traditionelt, men hvor også mange ansatser til store og små forandringer er gemt i sprækkerne på deres rutiner.” (Christiansen 2003, 31). Citatet viser tydeligt, hvordan kvindekulturhistorien og den etnologisk inspirerede kulturhistorie hænger sammen. Drivkraften for begge er historie fra neden og troen på at studiet af ganske almindelige menneskers liv rummer en nøgle til forståelse af generelle samfundsændringer.⁶ Rikken Nielsen påpeger, at den ny kulturhistorie netop er en mulig bro over den kløft, der har adskilt den traditionelle kvindekulturhistorie og den poststrukturalistiske tilgang. (Rikken Nielsen 1992, 25-27).

Den ny kulturhistorie sætter fokus på, hvilke kulturelle indsigter og normer bestemte grupper i samfundet besidder, og hvordan disse skabes i samspil med andre. En sådan tilgang er vanskelig, når det gælder mennesker, der ikke selv har skrevet noget, som kan findes i arkiverne, men jeg mener alligevel, det er realistisk gennem små spor at nærme sig en forståelse af de mulige, subjektive, kvindelige erfaringer som livet i denne bestemte gade har givet.

Den subjektive erfaring er med den amerikanske semiotiker og filmteoretiker Teresa de Laurentis ord: ”that complex of habits, dispositions, associations and perceptions, which engenders one as female.” (her citeret fra Rikken Nielsen 1992, 23). Denne definition af betydningen af den subjektive erfaring lægger sig op ad de svenske etnologer Billy Ehn og Orvar Löfgrens definition af kultur som et kollektivt system af betydninger og symboler. Deres kulturanalyse tager udgangspunkt i en interesse for ”(...) de erfarenheter, kundskaper och värden som människor delar och förändrar i socialt handlande.” (Ehn og Löfgren 1982, 13). Det brede kulturbegreb, der tager udgangspunkt i kollektive erfaringer koblet med ideen om den enkeltes subjektive erfaring, synes at være et godt udgangspunkt for en undersøgelse som min. Den rummer plads til ensidighed såvel som forskellighed både i forhold til klasse og køn, men også kultur. Det rummelige ved Ehn og Löfgrens kulturbegreb er, som jeg ser det, at det også rummer en materialitet. Kultur er ikke kun mental, men er også de strategier, man benytter for at skaffe mad, eller det forhold man har til sit hjem. I mit tilfælde ser jeg beskrivelsen af disse som vigtige i forhold til at kunne tale om subjektive oplevelser.

Igennem specialet benytter jeg ofte betegnelsen *kvinderne i Peder Madsens Gang*. Dermed ønsker jeg ikke at skabe en bestemt social kategori, der tildeler nogle bestemte identitetsmarkører til de historiske subjekter. Kvindekulturbegrebet er blevet kritiseret for i sit udgangspunkt at være universalistisk, fordi det arbejder med en implicit antagelse af, at kvinder overalt i verden til alle

⁶ Den ny kulturhistorie bygger videre på flere traditioner, blandt andet historisk antropologi og mikrohistorie. Sidstnævnte har været til stor inspiration for mig, idet metoden fokuserer på historie fra neden. Mikrohistorien har to retninger; en der tager udgangspunkt i det enkelte individ og gennem minutiøse gennemgange af kildemateriale, for eksempel fra retssager, kortlægger dets kosmologi og bruger denne til at sætte mentale og sociale mekanismer ind i en større kontekst. Eksempler er Carlo Ginzburg og Natalie Zemon Davis. Min tilgang slætter mere lokalsamfundstilgangen på. Denne tager afsæt i en mere strukturel analyse af lokalsamfund og fokuserer både på økonomiske og sociale sammenhænge. Eksempler er Hans Medick og David Sabean.

tider har dannet særlige fællesskaber på baggrund af et univers, der både rumligt, mentalt og materielt var adskilt fra mænds. (Rimmen Nielsen, 1990: 129- 134). Jeg mener ikke, at der var nogen særlig kvindekultur i Peder Madsens Gang, men det er ikke ensbetydende med, at jeg mener, at man ikke skal studere kvinders kultur selvstændigt. For deres liv var både forskelligt fra mænds, men også forskelligt fra hinandens. Jeg ønsker at vise, at når kvinder har haft helt andre kategorier af arbejde end mænd, har oplevet at skulle klare sig selv i lange perioder af deres tilværelse, har haft en anden omgang med penge og så videre, så må det også have betydet, at de generelt har haft andre livsstrategier og en anden værdiorientering.

Selvom specialet handler mest om kvinderne, har mændene selvfølgelig ikke været fraværende. De har også været en del af gadens liv, har været indbyrdes forskellige og har haft forskellige pladser, roller og funktioner i kvindernes liv. Men fordi specialet ikke rummer plads til en individualisering af mænd på samme måde som kvinder, kan jeg ikke sige mig ganske fri for indimellem at benytte noget, der kunne anklages for at være en normativ ensliggørende opfattelse – for eksempel når jeg skriver om mænds drikkeri.

Kvinderne i København

Som jeg skrev i den indledende forskningsoversigt, har en række historikere og etnologer skrevet om mindrebemidlede kvinder i 1800-tallet. Hos dem alle er det en pointe, at disse kvinders liv skal forstås i konteksten af en kompleks navigering mellem produktion og reproduktion med familiens overlevelse/velvære som drivkraften i deres aktiviteter. (Pedersen 1995 og 1989; Possing 1980; Roberts 1986; Ross 1986 og 1993 og Scott 1989). Der bruges forskellige betegnelser og begreber for kvindernes situation: strategier, konstantarbejde, dobbeltarbejde, opfindsomhed, kombinationsarbejde, sameksisterende livsformer og lignende. Argumentationen er forskellig, men pointen er i hovedtræk den samme. Der har ikke været mange kvinder, der kun havde en enkelt indtægtskilde som for eksempel lønarbejder, hverken ugifte, gifte, forladte, fraskilte eller enker. I stedet havde de alle forskellige strategier for, hvordan de kunne kombinere deres ansvar for hjemmet og dermed husholdning og børnepasning med nødvendigheden af at supplere husholdsøkonomien.

Min tilgang til og forståelse af livsvilkårene og betingelserne for københavnske kvinder med samme livsvilkår som det var tilfældet i Peder Madsens Gang i denne periode har jeg hovedsageligt hentet fra to specialer. Birgitte Possings udgivne speciale fra 1980 med titlen *Arbejderkvinder og Kvindearbejde i København ca. 1870- 1906* er først og fremmest et forsøg på at gøre op med marxistiske myter om kvindearbejdet. I stedet for at sætte fokus på kvindernes deltagelse i den mandlige arbejdssfære i for eksempel industrien, ønsker hun at vise bredden i kvindearbejdet og tildele kvinderne en selvstændig position. Deres hverdag var et komplekst

mønster af forskelligt slags arbejde, og Possing benytter begrebet konstantarbejde som udtryk for, at kvinderne faktisk forsøgte at overvinde den adskillelse af produktion og reproduktion, som kapitaliseringen fremelskede. (Possing 1980, 7). Deres arbejde kunne ikke deles op i ude og hjemme, fordi deres arbejdssfære grundlæggende var anderledes end mænds. Possings forskning kan ses som en del af den tidlige kvindehistorie med et emancipatorisk sigte. Hendes omfattende undersøgelse har givet mig brugbar viden om kvinders liv og muligheder for beskæftigelse, og hendes begreb om konstantarbejdet har jeg brugt som en nøgle til bedre at kunne begribe, hvordan kvinderne i Peder Madsens Gang har levet.

Etnologen Lykke Pedersen skrev i 1988 et speciale med titlen *Fattigdom og opfindsomhed - en etnologisk undersøgelse af kvindearbejde, familieliv og naboskab mellem land og by ca. 1850 - 1875* og har senere opsummeret nogle af hovedpointerne i to artikler. (Pedersen 1989 og 1995). Hovedmotivationen bag Lykke Pedersens interesse for ”hvordan en ensartet arbejderklasse kan ses som en sammensat gruppe, med forskellige prioriteringer af arbejde, familieliv og naboskab” (Pedersen 1988, 4) har været en erindringsbog, som hun er kommet i besiddelse af gennem et fjernt familiemedlem. Erindringerne ”fra Huskeposen” er skrevet af Anna Andersen Sellerup, født i 1861 og bosat i Lægeföreningens boliger på Østerbro (nuværende Brumleby). Hvor Possings tilgang er kvinde- og socialhistorisk, er Pedersens kulturhistorisk, og hun er inspireret af den særlige livsformsanalyse, der ikke analyserer arbejde i forhold til klasseskel, men i stedet fokuserer på de tre livsformer; selvstændig, lønarbejde og karriere. Jeg går ikke ind i nogen metodisk diskussion af livsformsbegrebet, men har fundet Pedersens undersøgelse af sammenhænge mellem de materielle vilkår og det levede liv meget inspirerende.

Både Possing og Pedersen går således tæt på hverdagslivet og har inspireret både med deres tilgang og deres brug af mange forskellige kildetyper, heriblandt erindringer, hvilket ikke er tilfældigt. Netop Possings generation af nye, unge, kvindelige historikere gjorde op med den traditionelle forestilling om brugbare kilder og brugte erindringer som et vigtigt redskab i forhold til at synliggøre kvindernes univers.⁷

Possing og Pedersen undersøger begge systematisk det komplekst sammensatte kvindearbejde, og i særlig grad Possing kommer omkring alle ’kvindegrupper’; ugifte, gifte og enker. Som nøgle til ugifte kvinders liv og tilværelsen som tjenestepige har jeg endvidere benyttet bogen *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880 - 1920* fra 1986. Heri kombinerer historikeren Tinne Vammen ”etno- og mentalitetshistorie med socio-økonomiske og organisationshistoriske tilnærmelser til kvinderne i en tidsalder der på godt og ondt har været traditionsdannende og

⁷ At det er universitetsspecialer, der har dækket disse problemstillinger, er ingen tilfældighed. Historikerne Bente Rosenbeck og Tinne Vammen skriver i oversigten *arbejderkvinder bliver synlige*, at en del af arbejderkvindeforskningen har været igangsat og gennemført af universitetsstuderende. (Rosenbeck og Vammen 1981, 231).

retningsgivende for det moderne kvindeliv i den danske hovedstad.” (Vammen 1988, 9). Vammens periode ligger senere end den jeg skriver om, men at leve de første mange år af sit selvstændige liv som tjenestepige var et vilkår for mange kvinder – også i Peder Madsens Gang. Vammens tilgang giver indtryk af nogle af de erfaringer, storbyen gav kvinderne. De oplevede frihed væk fra familiens snærende bånd, men samtidig var de også ofre for storbyens farer for at miste fodfæstet og blive ’subsistensløs’. Vammen sætter videre fokus på de mentale betydninger, forholdet mellem herskab og tjenestefolk fik. Alle disse pointer har været konstruktive input i mit forsøg på at få en nuanceret forståelse af gruppens komplekse navigering mellem ung og voksen, uafhængig og afhængig – særligt i forbindelse med prostitution.

Karin Lützens bog *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København* fra 1995 har bidraget med nyttig viden om udviklingen inden for fattiglovgivning og prostitutionslovgivning. Bogen fortæller blandt andet historien om middelstanden og dens forsøg på at disciplinere København. Disciplineringen handlede dels om at modernisere byen, så man fik kontrol over skidt og stanken, dels om at bibringe dele af arbejderklassen ideen om og forståelsen af Det Gode Liv - et liv som blev levet inden for rammerne af en kernefamilie. Bogen har udover at bidrage med faktuel viden, i stor grad været med til at skærpe mit blik for og kvalificere mine diskussioner af problemstillinger, der vedrører den symbolske fremstilling af fattigdom, familien samt køn og klasse.

Ovenstående værker og fremstillinger har alle det tilfælles, at de har bidraget med problemstillinger, jeg har kunnet overføre til det kildemateriale, jeg har benyttet. De beskriver alle i større eller mindre omfang kvinder, der meget vel kunne have boet i Peder Madsens Gang. Men forskning i mindrebemidlede kvinders liv i arbejderkvarterer er ingeniørlunde et dansk fænomen. Som underbygning af og udfordring til den danske forskning har jeg haft stor glæde af den engelske historiker Ellen Ross, der i bogen *Love and Toil. Motherhood in Outcast London, 1870 - 1918* fra 1993 sætter fokus på kvinders daglige overlevelseskamp, både for sig selv, men især for deres børn og mænd – i nævnte rækkefølge. Oversat til dansk ville titlen lyde ”kærlighed og hårdt arbejde”, hvilket er meget sigende. Ud fra en righoldig blanding af kildemateriale fra offentlige arkiver og forskellige hovedsageligt trykte erindringer beskriver Ross, hvordan mødres evne til at administrere husholdningsbudgettet, tjene deres egne penge og tage sig af børn i forskellige aldre, var afgørende for, at familierne rent faktisk klarede sig. Ross forklarer, at de sociale arbejdere som regel fokuserede på, hvor dårligt disse mødre eksempelvis ernærede deres børn, og vender historien for at fortælle, hvor fantastisk det egentlig var, at disse kvinder faktisk formåede både at give deres familier føde, men samtidig også intimitet og nærhed.

Ross skriver historie, der befinder sig mellem kvindekulturhistorien og den ny kulturhistorie, men er samtidigt inspireret af den poststrukturalistiske tilgang. Dette kommer blandt andet til

udtryk i en påvisning af, hvorledes moderskab lige såvel som det er biologisk, er socialt og historisk skabt. Poststrukturalismen kommen endvidere til udtryk ved, at Ross både skriver positivt om familielivet og mænds og kvinders forskellige roller og positioner inden for familien, men samtidig understreger antagonismen og viser, hvordan der i indretningen af en arbejderfamilie på denne tid har været indlejret et enormt konfliktpotentiale. Når Rimmen Nielsen efterlyser historiske fremstillinger, der formår at integrere de komplicerede samspil mellem køn og klasse med dimensioner som dagligdagen og familien (Rimmen Nielsen 1990, 135), må Ellen Ross fremhæves som en historiker, der ikke mindst på det empiriske plan forener disse forskellige sfærer. Det er disse sammenhænge jeg også vil forsøge at synliggøre i dette speciale, men i en mindre målestok end det er tilfældet hos Ross.

En anden stor inspirationskilde har været den norske etnolog Kari Telste. I den utroligt velkrevne og spændende artikel *"Master of his House". Moral Geography, Sexuality and the Home, in the "City" of Kristiania at the End of the Nineteenth Century* fra 2002 tager hun læseren med til den berygtede gade Fjerdingen, hvor en interessant mordsag udspillede sig. Som artiklens overskrift lover, bruger Telste mordsagen til at indkredse tre emnefelt og deres sammenhæng. Hun bruger begrebet moralgeografi til at undersøge, hvordan et bestemt område konstrueres og får en bestemt identitet, og viser hvordan den får konkret betydning for mennesker, som bor der. Hun viser, at det for beboerne i gaden ikke var noget moralsk problem, at logerende kvinder ernærede sig ved prostitution. For familier, der indtog logerende, gik økonomi og ekstra indtjening forud for moral. Endelig peger Telste på paradokset i, at den hjemlige sfære har været kvindens, men at hjemmet symbolsk betraget var konstrueret som noget maskulint – det var indrettet så manden kunne føle sig vel, og det var ham, der var dets beskytter.

I bogen *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700 – 1900* fra 2000 undersøger hun hovedsageligt på baggrund af retssager, den folkelige forståelse af ægteskabsløftet: "Ekteskabsløftet befinner seg i skjæringspunktet mellom mann og kvinne, mellom individ og kollektiv, mellom begjær og moralske normer, mellom hverdagslig praksis og diskurs, mellom individets frie vilje og lovens regler, mellom det tillatte og det forbudte, mellom ære og skam. Løftet er derfor en innfallsvinkel til å avdekke underliggende kulturelle konvensjoner for kjønnsforholdet under skiftende historiske betingelser." (Telste 2000, 16). Disse dikotomier indfanger på fornem vis flere af de problemstillinger, jeg har beskæftiget mig med: hvordan skal køn anskues? Hvordan kommer klasseforhold til udtryk i konkrete kulturelle sammenhænge? Hvad er forholdet mellem individ og samfund – mellem individuel handling og diskursiv magt? På denne måde har Telste bidraget med mange vigtige erkendelser om kvindernes univers i Peder Madsens Gang.

Individuel livscyklus, familietid og historisk tid

Inspirationen til afsnittets overskrift har jeg hentet hos den amerikanske familiehistoriker Tamara K. Hareven. I artiklen *Family Time and Historical Time* fra 1977, sætter hun fokus på, hvordan individers skift mellem forskellige roller er sammenhængende med familien som kollektiv enhed, og stiller i forlængelse hermed det vigtige spørgsmål: ”How did individuals time their transitions into and out of various family roles, and how were these patterns of timing related to the family as a collective unit?” (Hareven, 1977: 58). Disse problemstillinger arbejdede hun med gennem hele sit akademiske liv, og i bogen *Families, History and Social Change* fra 2000 gjorde hun status. Harevens begrebsliggørelse af sammenhængen mellem individer, familier og samfund har været central i mit arbejde med at sandsynliggøre muligheder og strategier i specifikke kvinders liv.

Studier af familien har ligesom kvindehistorien været med til at øge den historievitenskabelige interesse for de mere intime sider af almindelige menneskers liv. Historiografisk set har familiehistorien udviklet sig mod en mere dynamisk forståelse af familien. Undersøgelsen af, hvordan samfundsmæssige ændringer har påvirket familien, er blevet suppleret af og udfordret med undersøgelser af, hvordan familien også har påvirket samfundsændringer. (Hareven 1977, 57). I artiklen *Forsvaret for kernefamilien – Kritiske noter om familieforskning* opregner historikeren Grethe Carlslund Petersen, hvordan den dynamiske tilgang står i modsætning til den gren af familieforskningen, der hovedsageligt i 1960’erne og 70’erne benyttede kvantitative metoder til at betone kernefamilien som en universel instans. (Carlslund Petersen 1985, 47-58). I den sammenhæng har den amerikanske feministiske økonom Heidi Hartmann bidraget med gode pointer. Hun påpeger blandt andet, at studiet af familien som et dynamisk kollektiv af enkeltindivider, giver blik for det konfliktpotentiale der ligger i familiestrukturen. (Hartmann 1987, 110-117). Dette står i modsætning til at se familien som en harmonisk enhed, og Hartmann kritiserer den hidtidige familieforskning for at have fokuseret på harmonien og overset konflikterne.

Den dynamiske forståelse af familien rummer udover fokus på sammenhængen mellem familien som aktør i forhold til samfundsændringer, også blik for hvordan familien er en rummelig størrelse, som forandres over tid. Mit tidsperspektiv er snævert, men den indledende beretning om Marie Andersen viser, hvordan en familie over tid kan ændre sig både økonomisk, socialt og fysisk/geografisk. Dette sker i takt med både ydre påvirkninger og enkelte individers forandrede placering i forhold til en normativ livscyklus. Definitionen af begrebet *normativ livscyklus* har jeg hentet inspiration til i bogen *Women, work and family* (1978). Heri undersøger de to kvindehistorikere Louise A. Tilly og Joan W. Scott (som jeg tidligere præsenterede) i et bredt perspektiv, udviklingen i kvinders arbejde i Frankrig og England fra 1700 til 1950. Begrebet dækker over en række af de sociale og biologiske kategorier, der lægger sig til

kvindekønnet og definerer dets livscyklus. Kvinder begynder deres liv som døtre og jomfruer. Bliver kønsmodne og forlader deres forældre for at komme ud at tjene. Derefter begynder de at orientere sig mod mandlige partnere; elskere og ægtemænd. Gifter sig og bliver hustruer, føder børn og bliver mødre. De oplever børn flytte hjemmefra og når måske at se dem blive gift og selv få børn, hvorefter de bliver svigermødre og bedstemødre. Mange af dem oplever deres mænd dø, og bliver enker. (Tilly og Scott 1978, 4). Der er selvfølgelig også mange kvinder, der ikke oplever alle stadier. Denne kvindelige livscyklus bygger på en forestilling om, at en kvindes biologiske og sociale alder har fulgtes ad. Dermed får den også et moralsk aspekt; der findes en 'rigtig' rækkefølge. Den rigtige rækkefølge må formodes at være en, hvor børn vokser op hos deres forældre, hvor der ikke foregår seksuelt samkvem inden ægteskabet og dermed heller ikke kommer uægte børn til verden. Den moralske livscyklus synes defineret ud fra middelstandsværdier og går i spænd med forestillingen om det Gode Liv.

I den forbindelse kommer Harevens begreber om individuel tid, familietid og historisk tid eller samfundstid igen ind i billedet. Sammen med ideen om den normative livscyklus udgør de nemlig gode analyseredskaber, fordi de åbner øjnene for, hvordan 'livstiming' både foregår på et individuelt, et familiært og et samfundsmæssigt plan. Med nogle mere teoretiske begreber kunne man sige, at det bliver muligt at undersøge sammenhængen mellem et mikro-, meso- og makroplan og derved bibeholde spændingen mellem et aktør- og et strukturniveau. Til dette kommer så endnu en dimension, nemlig kvindearbejdet. Kvinders arbejde hang uvægerligt sammen med, hvor de var i deres sociale og biologiske livscyklus.

I specialet bruger jeg de tre begreber *familie*, *hushold* og *samlivsformer* hvilket kalder på en begrebsafklaring. Jeg bruger ordet *familie* om en gruppe af personer der er knyttet sammen af blodsbånd – i regelen forældre og børn. I de fleste tilfælde vil familien også bo sammen i et hushold. Ordet *hushold* dækker imidlertid bredere over de personer, der bor under samme tag, hvilket udover familien kan være fjerne slægtninge eller logerende. Ordet *samlivsformer* er mere overordnet, og jeg bruger det til at begrebsliggøre diversiteten i måden, hvorpå folk i Peder Madsens Gang boede sammen. Når jeg benytter ordet *samlivsformer* er det altså for at understrege, at jeg tilstræber en åbenhed overfor de familiære organisationsformer, der fandtes i Peder Madsens Gang. Min brug af begrebet har ikke nogen forbindelse til forskningsmiljøet omkring etnologen Thomas Højrup og livsformsanalysen.

Små eller store historier om københavnerboliger og dagligliv

Specialet handler om kvinder og rammerne for deres liv. Rammer der i høj grad bestod af Peder Madsens Gang og det København, gaden var en del af. Derfor er specialet også et stykke

københavnsk hverdagshistorie. I den forbindelse har historikeren Richard Willerslevs livslange forskning i arbejdernes levevilkår og boligforhold i anden halvdel af 1800-tallet haft stor betydning. (Willerslev 1949 og 1979). Det er interessant, at der ikke siden Willerslev har været forskere, der har lagt samme entusiasme i undersøgelsen af de fattige gruppers boligforhold. Forklaringen er måske, at Willerslevs undersøgelser rent faktisk var så omfattende, at kun ganske få har fundet det nødvendigt at gå ham i bedene. (for eksempel Barnak 2000 og Hyldtoft 1983).

Et af mine motiver for nærværende undersøgelse er imidlertid, at Willerslevs krav om brede repræsentative undersøgelser synes at have medført en manglende viden om de boliger, der skilte sig ud fra mængden. Således anslår Willerslev, at ensidig brug af Sundhedspolitiets arkiver som kilde til de københavnske boligforhold, forvansker billedet af den gennemsnitlige byarbejders bolig. Netop fordi der her er tale om oplysninger om boliger, der skilte sig ud fra mængden. (Willerslev 1979, 10).

Et karakteristika ved den socialhistoriske tradition hvoraf Willerslev var en del er, at interessen for det daglige liv, levevilkårene, de demografiske forandringer og ikke mindst den materielle og økonomiske udvikling der fulgte med industrialiseringen, var rettet mod de brede grupper i befolkningen - arbejderne. Socialhistorien har derfor også karakter af at være totalitetshistorier, og Willerslevs undersøgelser af de københavnske arbejderboligforhold bærer præg af denne tilgang. For Willerslev er repræsentativitet et nøglebegreb, som han bruger forholdsvist megen energi på at forsikre om, at hans undersøgelser lever op til.⁸ Willerslev fremhæver, at hans ærinde er at undersøge boligforholdene for den gennemsnitlige faglærte arbejder, og derfor interesserer han sig hverken for de nybyggede filantropiske mønsterboliger eller den værste slum. Han understreger, at det meste litteratur, der eksisterer om 1800-tallets arbejderboligforhold, er produceret af de læger, der var fortalere for de filantropiske arbejderboliger. Derfor var der også en overvejende tendens mod at fremstille de nye sunde boliger i modsætning til den sundhedsfarlige slum. Argumentet for at undersøge den faglærte byarbejders boligforhold er derved forankret i den manglende viden om boligforholdene for den store mellemgruppe. (Willerslev 1979, 9).

Willerslevs undersøgelser kan henføres til en socialhistorisk ambition om at skrive totalitetshistorie med vægt på den almene eller repræsentative historie. Min tilgang er nærmere at beskrive de forhold, der skilte sig ud fra mængden. Jeg er således ikke interesseret i at foretage en undersøgelse, der påberåber sig bred repræsentativitet, fordi den type af undersøgelser ikke tager højde for betydningen af variationer. Samtidig adskiller min undersøgelse sig selvfølgelig også fra Willerslev derved, at jeg i endnu større grad end de fysiske boligforhold og materielle levevilkår interesserer mig for det liv, der blev udfoldet i og omkring boligerne.

Arkiverne

Efter ovenstående gennemgang af specialets teoretiske fundament og de metodiske overvejelser jeg har gjort mig, skal dette afsnit handle om kildematerialet. Der skal ikke herske nogen tvivl om, at det empiriske materiale er specialets kerne. Det er de utrykte arkivalier skrevet med sirlig svungen gotisk håndskrift og til tider ditto ulæselige kragetæer, der har fascineret mig. Det var alle arkene gemt i de brune kasser, der langsomt levendegjorde Peder Madsens Gang og de mange forskellige kvinder, der i kortere eller længere tid beboede gaden.

Men det er også kilderne, der har været mest besværlige at arbejde med, fordi de har en evne til at røve utrolige mængder tid. Selv med en nogenlunde fast problemstilling synes de ustyrlige, og hver en detalje kalder på opmærksomhed. Jeg har valgt en vej gennem arkiverne og dermed fravalgt en række andre. Hvorfor og hvordan skal jeg i dette afsnit gøre rede for. Denne gennemgang er overordnet og nævner de forskellige kildetyper og peger endvidere på nogle forskellige problemer i forbindelse med benyttelsen af dem. For de vigtigste af kilderne følger en mere udførlig beskrivelse i de kapitler, hvor de bruges.

I specialet benytter jeg følgende forkortelser for de arkiver jeg har besøgt: Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm (LA), Rigsarkivet (RA), Københavns stadsarkiv (SA) og Rådhusbiblioteket i København (RB).

Kildematerialet

Grundstammen i en undersøgelse som denne er en folketælling, og jeg har benyttet tællingen fra 1. februar 1870 (mikroark på LA). Folketællingen er inddelt efter gader og matrikelnumre og indeholder oplysninger om beboernes navn, alder, fødested, ægteskabelige status, religiøse tilhørsforhold og stilling. Oplysningerne blev som regel bogført af husværtinden eller -værten, hvorfor udførligheden varierer fra matrikel til matrikel. Folketællingen er først og fremmest kvantitativt materiale, som jeg har benyttet til at udarbejde forskelligt statistisk materiale. Dette er blevet suppleret med de oplysninger, områdets forskellige distriktslæger har samlet i de månedlige beretninger (SB) og som er opsummeret i lægen F. F. Ulriks artikel fra 1871 *Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus?* som jeg hovedsageligt har brugt. Alene på baggrund af dette materiale forholdt til den teori jeg har præsenteret, har det været muligt at komme til interessante erkendelser om gaden og kvinderne.

⁸ Som eksempel kan nævnes kapitel V i Willerslev 1979.

Min vigtigste og største kildegruppe har været dokumenter fra Københavns Politis 3. inspektorat, også betegnet Sundhedspolitiet (LA). Sundhedspolitiet blev nedsat omkring 1860 i forbindelse med vedtagelsen af Københavns første Sundhedsvedtægter. Allerede efter koleraepidemien i 1853 fremsatte et udvalg nedsat af Sundhedskollegiet⁹ et forslag til lov om Sundhedspolitiet. Ifølge lovforslaget skulle embedslægerne have større myndighed og lovhjemmel til indgreb overfor bygninger, indretninger og institutioner. Justitsministeriet fandt dog dette forslag for vidtrækkende og nedsatte derfor en kommission, hvor lægerne fra Sundhedskollegiet ikke var repræsenteret. Først i 1857 fremkom det endelige lovudkast, og i 1858 blev loven om Sundhedsvedtægter endelig vedtaget. (Lützen 1998, 97- 101; Bonderup 1994, 301; Petersen og Blomquist 1996, 189). Loven gav beføjelser til lokalt at udfærdige sundhedsvedtægter og lave permanente sundhedskommissioner. I København blev vedtægterne bekendtgjort den 26. oktober 1860 og Sundhedskommissionen bestod af politidirektøren som formand, borgmesteren fra Magistratens fjerde afdeling, stadslægen og et medlem fra Borgerrepræsentationen. (Lützen 1998, 100).

Sundhedsvedtægterne havde overordnet til hensigt at forbedre byens hygiejne. De bestod af en række udførligt beskrevne anvisninger for forbedringer af forholdene omkring vandforsyning, afløb, latrinvæsen, offentlig renlighed, skadelige næringsveje, skadelige næringsmidler, logihuse og fattigvæsnets boliger, begravelsevæsen, byens udvidelse, fabrikker, skoler, plejebørns anbringelse og straffeparagraffer. (Bonderup 1994, 305). Til den daglige varetagelse af det ambitiøse program ansatte Sundhedskommissionen nogle betjente, hvis daglige aktiviteter hovedsageligt drejede sig om overbefolkning, prostitution og sygdom. Fra disse tre områder har jeg også hentet størstedelen af mit materiale.¹⁰

Sundhedspolitiets indberetninger og rapporter er ved første gennemlæsning nogle nøgterne beskrivelser af sagsgangen, skrevet af de politifolk, der blev sendt ud. Men når indberetningerne og afrapporteringerne underkastes en lidt nærmere granskning, ligger der mange oplysninger om boligerne, gademiljøet i Peder Madsens Gang og de mennesker, der boede i gaden. De forskellige sager som sundhedspolitiet tog sig af er arkiveret efter et litrasystem, hvoraf jeg har benyttet følgende: Litra D I (Kohold), Litra G (Logihuse og herberger), Litra K (Slette Boliger,

⁹ Sundhedskollegiet var forgængeren for den nuværende sundhedsstyrelse og blev oprettet i 1803. Kollegiet bestod af 15 medlemmer, der repræsenterede medicinsk, kirurgisk og farmaceutisk ekspertise. Opgaven var at overvåge medicinallovgivningen, føre tilsyn med læger, jordemødre og andet sundhedspersonale, samt overvåge sygehuse og fængsler. Kollegiet var et rådgivende organ, havde ikke beslutningskompetence og blev i 1848 placeret under Justitsministeriet. (Kilde: www.sst.dk/om_os/sundhedsstyrelsens_historie.aspx?lang=da).

¹⁰ Nogle af referencerne til Sundhedspolitiets arkiver kan måske synes mangelfulde, hvilket skyldes, at det kildemateriale der var mest interessant for mig, var det mindst systematiserede. Således var hovedparten af sagerne om Peder Madsens Gang om end journaliseret efter litra-systemet, ikke ordnet efter det. I stedet fandt jeg en del rapporter om alt muligt forskelligt i to separate kasser mærket *Vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70*, der på ingen måde var systematiseret eller knyttet til en journal. At dømme efter indholdet i kasserne må det skyldes, at der var gader og ejendomme man var særligt opmærksomme på og derfor arkiverede sager om dem separat.

overbefolkede og med Mangler), Litra M I (Epidemiske og andre sygdomme – Kolera), Litra M IV (Epidemiske og andre sygdomme – Forskellige Sygdomme), Litra N (Forskjellige Sager). Sagsbehandling vedrørende prostituerede kvinder og kvinder mistænkt for prostitution var et separat arkiveringssystem, som jeg om lidt vender tilbage til.

Peder Madsens Gang var et af de steder i København, hvor Sundhedspolitiet brugte meget tid i forhold til beboerantallet. Jeg har gennemgået ca. 50 forskellige rapporter plus diverse løstliggende og usystematiserede sager fra kassen *vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70*, og alle ejendommene har på et tidspunkt mellem 1866 og 1873 været igennem mindst en undersøgelse. Dette betyder selvfølgelig, at arkivmaterialet faktisk er righoldigt, og at det er muligt at skabe et detaljeret billede af det fysiske miljø, der udgjorde rammerne for livet i gaden: Hvordan så værelserne ud, hvor meget plads var der, hvor mange boede der, hvilke problemer var der med kostalde, gårdmiljø, toiletforhold, trapper og lignende?

Rapporterne indeholder endvidere oplysninger om de mennesker, der boede i de overbefolkede lejligheder. Oplysninger om navn, status, husholdets sammensætning, logerende og børn. Det er ikke oplysninger, der kan fortælle om beboernes egen opfattelse af deres situation. Men de mange forskellige oplysninger har dannet baggrund for det, jeg kalder ”bud på mulige subjektive oplevelser” og ”sandsynliggørelse af kvindernes erfaringer.”

Som skrevet i forskningsoversigten kan Scotts kritik af Gordons *Heroes of Their Own Lives* også bruges om Sundhedspolitiets arbejde med at føre tilsyn med beboerne i Peder Madsens Gang. Ligesom socialarbejderne hos Gordon har betjentene i Sundhedspolitiets nok haft et andet værdi- og moralsæt end de mennesker, de beskrev. Endvidere har betjentene opfyldt en arbejdsfunktion, hvis succes blandet andet blev målt i forhold til den rapport, som den overordnede skulle se og godkende. Betjentene har måske nogen gange været mere fokuseret på produktet i form af rapporten, end på processen omkring at finde ud af hvad de enkelte sager egentlig har drejet sig om. Spørgsmålet er derfor, om betjentenes opfattelse og repræsentation af virkeligheden er fremtrædende i rapporterne. Og hvis betjentene i rapporterne har fortolket virkeligheden, på hvilken måde kommer det så til udtryk? Har betjentene beskrevet forholdene værre, end de var, ud fra et moralsk syn på livet i gaden? Eller er det modsatte tilfældet; at de har set så mange dårlige boliger og så megen nød og elendighed, at de er blevet immune og nøgternt har beskrevet de forhold, der tydeligt overskred bestemmelserne i Sundhedsvedtægterne? Det er ikke til at vide med sikkerhed, men i kapitel 3 præsenterer jeg en sag, som udfolder disse problemstillinger yderligere.

Umiddelbart synes rapporterne at være ret nøgterne beskrivelser af faktiske forhold såsom lejlighedsmål, luftmængde, ovntype og så videre. Det samme gør sig gældende i rapporterne om sygdomstilfælde, hvor Sundhedspolitiets opgave var at foranstalte hospitalsindlæggelser på

baggrund af distriktslægens vurderinger. Rapporterne er beskrivelser af de værelser, hvor sygdommen er opstået, navne, alder, ægteskabelig status og stilling på både de syge og de resterende beboere i lejligheden. Navnene har for mig været vigtige, fordi jeg har brugt dem til at skaffe oplysninger om de indlagte på Kommunchospitalet og Kgl. Frederiks Hospital, der begge var hospitaler med modtagelse af patienter under frit ophold. Oplysningerne fra patientjournalerne varierer og omhandler mest udviklingen fra dag til dag; temperatur, afføring, appetit og den slags. Men der kommer også interessante oplysninger om barnefødsler, daglig alkoholindtagelse og tiden før indlæggelsen i forhold til livet i hjemmet og på arbejdspladsen. Alt sammen små brikker der er med til at danne et større billede.

Fra Sundhedspoliets arkiver har jeg endvidere brugt en række interessante kilder om kvinder, der enten blev mistænkt for at bedrive prostitution eller officielt levede af prostitution. I observationsprotokollerne registrerede man kvinder, der var mistænkt for at leve af utugt. De blev kaldt på stationen og udspurgt om levevis, hvilket vil sige, hvordan de ernærede sig. Herefter blev de lægevisiteret, og hvis det viste sig, at de havde en venerisk sygdom (kønssygdom – hovedsageligt syfilis), blev de indskrevet i protokollen og videre udspurgt om, hvordan de havde pådraget sig sygdommen.

Rapporterne vedrørende offentlige fruentimmere var derimod en registrering af kvinder, der med sikkerhed havde bedrevet prostitution eller ønskede at gøre det. Men oplysningerne i de to slags protokoller ligner hinanden; hvor kom kvinderne oprindeligt fra, hvilke erhverv havde de haft, havde de været eller var de gift, havde de børn, hvor havde de boet og så videre. Dermed har jeg haft adgang til en række kvinders levnedbeskrivelser og som skrevet ovenfor, kræver benyttelse af denne kildetype et vågent kildekritisk hoved. Man skal være bevidst om den officielle kontekst og reflektere over, hvordan betjentenes syn på kvinderne har påvirket deres beskrivelse af dem. Har de set ned på kvinderne? Har de haft ondt af dem? Har de anset rapporteringen som et stykke arbejde og undgået værdiladninger? De korte protokolindføringer synes at være meget lidt værdiladede, mens de rapporter, der følger kvinder over en længere periode, af og til har nogle subjektive ytringer om sædelighed.

Kvinderne har ganske givet haft mange forskellige årsager til at prostituere sig, men fælles for de fleste af dem har været, at deres økonomiske situation var vanskelig. Det gjorde prostitution til et attraktivt alternativ og en mulighed for mange trængte kvinder. I dag er det kontroversielt at skrive sådan om prostitution, men det skyldes, at vi lever i et velfærdssamfund, hvor vi bryster os af, at det sociale sikkerhedsnet er strakt ud under alle. Derfor kan prostitution hverken være en attraktiv mulighed eller et alternativ for kvinder. Men som alle andre kulturelle fænomener må også prostitution ses i kontekst. Langt de fleste af kvinderne, der prostituerede sig, har benyttet

prostitutionen som en mulighed i en trængt tilværelse. Derfor læser jeg også beskrivelserne som kilder til almindelige kvinders liv og livscyklus. Som en mulighed for at få indsigt i, hvornår kvinder flyttede hjemmefra, hvordan de klarede sig inden et eventuelt ægteskab, om de fik børn og hvor mange, hvordan de ernærede sig og så videre.

Fattigvæsen og kassation

Kassation af arkivalier henregnes til en af arkivvæsenets mest arbejdskrævende opgaver, men samtidig er det måske den virksomhed man udenfor arkiverne hører mindst om. (Jørgensen 1977, 211).

Sådan skrev en overarkivar på Rigsarkivet i 1977. Det er selvfølgelig mange år siden, men det gør ikke citatet mindre sandt. Jeg kan af pladsmæssige årsager ikke begive mig langt ind i diskussionen om arkivering, men vil blot påpege, at arkiveringens historiografi i sig selv er interessant samfundshistorie. Arkivering sker på baggrund af politiske beslutninger, og det siger meget om et samfund, hvad der gemmes, og hvad der kasseres.

Omkring 1870 har man ikke kunnet se nytten af at gemme arkivalier om alt det, der havde med fattigdommen at gøre. Jeg har ikke udtømt mulighederne for at finde oplysninger om Peder Madsens Gang, og de kvinder der boede i den. Men jeg har gennem arbejdet med specialet erfaret, at flere kasserede kildetyper havde været interessante. Her skal jeg blot nævne to. Den ene slags kilder er protokoller, rapporter eller lignende fra Ladegårdens husvildeafdeling. Det var hertil mange af beboerne kom, når de skulle forlade deres lejligheder for en tid i forbindelse med sygdom (dette skriver jeg om i kapitel 3). Det er ikke helt klart, hvad proceduren har været, men beboerne og deres ejendele blev flyttet, og jeg går ud fra, at det er blevet noteret, hvem de var, og hvad de havde med. Nogle af disse oplysninger står i Sundhedspolitiets rapporter, men kunne sikkert have været suppleret. Den anden slags kilder er distriktsforstandernes dagbøger. Jeg skal senere vende tilbage til hele fattigsystemets ordning. Men distriktsforstanderne var mænd, der havde til opgave at formidle fattighjælp i bestemte områder. Til det formål førte de omhyggeligt en dagbog med oplysninger og kommentarer om de mennesker, der modtog fattighjælp. Disse oplysninger havde været uvurderlige, men en korrespondance med Stadsarkivet har overbevist mig om, at bøgerne for længst er kasseret.

Der er dog gemt arkivalier fra fattigvæsenet, og af disse har jeg brugt Almisseprotokollerne (SA). De er ført på baggrund af forstandernes dagbøger, men medtager kun de vigtigste oplysninger, såsom modtagernes navn, fødsler og dødsfald, flytninger og ikke mindst fattighjælpens karakter.

Erindringer, fotografier og andet materiale

Som skrevet i forskningsoversigten, har erindringer været et vigtigt redskab for kvindehistorien. Kilder til kvinders hverdagslivs (og til mænds) er få, men erindringer udgør en mulighed for at få et indblik i almindelige kvinders liv. Jeg har brugt bogen *Raske Fjed. Ti arbejdende Kvinders Livserindringer*. Det var denne bogs forord jeg citerede på specialets allerførste side. Jeg har læst erindringerne, og de har været med til at danne et billede, men kun en enkelt af dem er fra min periode, og den har jeg brugt i specialet. Jeg ville gerne selv have inddraget erindringer, men opdagede først sent i forløbet, at der på Nationalmuseets afdeling i Brede findes mere end 1000 erindringer fra arbejder- og håndværkerfamilier.¹¹

Disse blev samlet blandt københavnske pensionister i begyndelsen af 1950'erne, og det er ikke usandsynligt at nogle af disse pensionister var født omkring 1870. Erindringer er skatte af viden og alle de mange, der ligger i Brede har uden tvivl meget at fortælle, men af tidsmæssige årsager har jeg valgt dem fra. Fordi min brug af erindringer har været sparsom, vil jeg ikke gå ind i nogen kildekritisk diskussion af, hvordan man bruger disse. Men det er klart, at der er nogle bestemte kildekritiske teknikker forbundet hermed. I øvrigt skal det bemærkes, at både erindringer og den genre, der går under betegnelsen *Oral History*, er i konstant udvikling inden for historiefaget.

Der findes på Bymuseet og i Det Kongelige Biblioteks nationale billedbase en mængde fantastiske fotografier fra København. De er nemme at komme til og kan virkelig sætte gang i fantasien. Fotografier der viser forarmede kvinder og mænd, beskidte baggårde, små lejligheder, uddeling af fattighjælp, små snottede gadebørn og så videre. Jeg har set på mange fotografier og forestillet mig, at personerne portrætteret på dem kunne have været mennesker fra Peder Madsens Gang, men de er det højst sandsynligt ikke. Det eneste fotografi, jeg har brugt, er derfor på specialets bagside, fordi jeg med sikkerhed ved, at det illustrerer Peder Madsens Gang. Jeg beskæftiger mig med mennesker på et individplan og tager mig mange 'friheder' i forhold til at forestille mig, og sandsynliggøre hvordan de har levet deres liv. Men at bruge billeder med mennesker, jeg ikke ved hvem er, og som i hvert fald ikke er dem jeg skriver om, synes jeg har været at gøre vold mod de historiske individer.¹²

¹¹ Weekendavisen bragte den 5. december 2003 en artikel om erindringerne i Brede, *På fabrik* af Marianne Krogh Andersen, hvor der om erindringerne glædeligt stod: "De vil i løbet af en årrække blive lagt ud på nettet i resumé, så de bliver tilgængelige for enhver." Det er værd at bemærke, at artiklen, der blandt omhandler forskellige museumsfolks ønske om, at Danmark får et stort nationalt industrimuseum, er bygget op omkring fem mandlige arbejderes erindringer. Kvinderne er fuldstændigt fraværende i artiklen. Dette skriver jeg for at understrege, hvorledes den maskuline konstruktion af arbejderklassen bestemt ikke blot er saga.

¹² Når jeg nu er i gang med at nævne kildemateriale jeg har undersøgt, men ikke brugt, skal skillingeviser også med. På www.sdu.dk/OUB/visacent/ findes en sand guldgrube af gamle sange og viser. Heriblandt en mængde fra København. Der er nærmest ikke den ting, der ikke blev skrevet viser om. Alle temaerne i specialet er med;

Udover det ovennævnte har jeg også i mindre grad brugt forskellige trykte kilder, som jeg kort vil gennemgå. F.F. Ulriks skrifter præsenterer jeg løbende. De omhandler specifikt Peder Madsens Gang og har derfor været essentielle. En anden nyttig kilde har været William Scharlings *Danmarks Statistik* fra 1885. Heri gennemgår Scharling og en række medforfattere stort set alle aspekter af det danske samfund; fra flyvesand over strandinger og redningsforsøg til uægte fødsler. Statistik og fortolkende tekst blandet sammen. Bogen har ikke bare været nyttig, fordi den kommer med brugbare oplysninger. Jeg har få steder brugt den som eksempel på, hvordan verden så ud fra et akademisk middelklassesyndspunkt.

Derudover har jeg brugt avisartikler og samtidige tidsskrifter til samme formål; at belyse middelstandens syn på fattigdom og sygdom. Herved har jeg fået anden synsvinkel på Peder Madsens Gang end den kulturhistoriske fra neden. Endelig har jeg også brugt en række oplysninger fra Realregisteret i Kraks vejviser, der fortæller om Københavns indretning – hospitaler, fattigdistrikter og så videre. Og skattebogen der kan fortælle, hvem der tjente mere end 800 kr. årligt – af disse var der kun 7 i Peder Madsens Gang.

Hermed skulle det teoretiske, metodiske og kildemæssige fundament være lagt. Jeg refererer undervejs i specialet til forskere, teorier og metoder, som er blevet præsenteret i dette indledende kapitel. Specialet bevæger sig mellem konkret kildemateriale og overordnede betragtninger, men jeg har været bevidst om en formidling, der fastholder den gode historie og det fantastiske ved muligheden for at få indsigt i historiske individers liv, som de tog sig ud i Peder Madsens Gang omkring 1870.

forholdet mellem kvinder og mænd, ægtefolk, forskellige geografiske steder (blandt andet Trompetergangen), prostituerede, drukture, fattigfolk, frække børn, ulykkelig og lykkelig kærlighed, manglen på penge og koners opfindsomhed. Desværre har jeg fundet databasen for sent til at kunne inddrage viser aktivt i specialet.

Kapitel 2. Peder Madsens Gang

Peder Madsens Gangs historie

Ligesom der er Dyr, hvis Instinkt anviser dem Dynd, Møddinger, Aadsler og anden Uhumskhed til Opholdssted, saaledes er der jo aldeles ingen Tvivl om at der er Mennesker, med hvem det Samme er Tilfældet. Befolkningen i Peder Madsens Gang, Husværter som Lejere, vilde, forjagne ved Expropriation eller frivillig fortrukne derfra, ikke søge det Lys og den Luft, som "Dbgbl." [Dagbladet] i sin Menneskekjærlighed vil anviser dem; men de vilde søge andre Kroge og Huler, hvor de findes, og vrage hine Goder; fordi man blev af med Gaden, blev man ikke af med Befolkningen og dens Maade at leve paa, men den kom i det Højeste til at leve under en lille Smule bedre Forhold, og bedst er det vistnok i hvert Fald ogsaa, at den spredes. (Fædrelandet, 14 juli, 1871).

Så overlegent kunne en skribent fra den liberale avis *Fædrelandet* udtrykke sig om Peder Madsens Gang i 1871, og denne holdning til gaden og dens indvånere har han ganske sikkert ikke været alene om. Den snævre gade med de faldefærdige huse stødte op til byens fornemme hovedstrøg, Østergade, hvor der var menneskevrimmel fra morgen til aften. (Nielsen 1935, 6). De spadserende damer og herrer kunne kaste et blik ind på den mørke gade og skabe sig en forestilling om livet derinde. Forestillinger som de kunne få bekræftet i aviser som *Fædrelandet*, hvor skribenten i artiklen fortsatte med at fremstille gaden som:

Skjul for al Slags Elendighed, Armod og Snavs, for Last og Brøde, og et Brændpunkt for fysisk og sædelig Smitstof. (Fædrelandet, 14. juli, 1871).

Om disse mennesker virkelig kendte til forholdene i gaden kan betvivles, men en af de få bedrestillede borgere, der gjorde, var kvarterets distriktslæge Ferdinand Frederik Ulrik (1819-1917). Foruden sit lægelige hverv var Ulrik både politisk og socialt engageret og stiftede i 1865 den første kooperative byggeforening i Danmark: Arbejdernes Byggeforening, der bestod af arbejderne fra B&W -værftet. Endvidere sad han i Borgerrepræsentationen fra 1867 -73 og i byens Sundhedskommission fra 1868 -87. Alle steder arbejdede Ulrik for en forbedring af byens dårlige boligforhold. (DBL, 521-523). I 1871 fik han i kollegaen Emil Hornemanns tidsskrift *Hygiejniske Meddelelser* trykt artiklen *Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden?* Heri påviste han sammenhængen mellem den ringe boligstandard, gadens overbefolkning og den

dokumenterede overdødelighed. I artiklen kommenterede F. F. Ulrik det paradoksale ved, at fattigmandsgaden Peder Madsens Gang lå placeret klods op ad det fine promenadestrøg:

Paa mig selv har det altid virket overordentlig nedstemmende at see paa den ene Side af Soane-Apothekets Port i en ustandselig Strøm drage forbi alt, hvad vi besidde af Luxus, Forfinelse og Rigdom, medens, indenfor samme, usunde Boliger, Nød og Kummer ere nærved at decimere en ulykkelig Befolkning!. (Ulrik 1871a, 27).

F.F. Ulriks påvisning af de slette forhold, og det at en ny form for tyfus, *Typhus exanthematicus*, var opdaget i gaden, førte til skrivelser i de fleste liberale aviser. Både *Dagbladet* og *Berlingske Tidende* opfordrede til at få gaden fjernet og det indledende citat fra *Fædrelandet* viser, at dennes redaktion var enig i kravet. På baggrund af Sundhedspolitiets arbejde og Ulriks påvisning af at gaden var et fokus for sygdomme, nedsatte borgerrepræsentationen den 4. september 1871 et udvalg, som skulle overveje, hvad der kunne gøres til forbedring af de sanitære forhold i Peder Madsens Gang. Den 8. november kom en betænkning på baggrund af flertallets ønske om at udvide Peder Madsens Gang til en 12 meter bred gade.

To håndværksmestre nåede at byde på ombygningen af gaden, inden det til lejligheden stiftede, *Det Kjøbenhavnske Byggeselskab*, endte med at overtage ombygningen. Den vedrørte ikke blot Peder Madsens Gang, men også det gamle hotel d'Angleterre og nedrivningen af Hovedvagtten. Ombygningen fandt sted i årene 1873- 1876 og omfattede en udbygning af den gamle hotelbygning samt opførelsen af de to nye gader: Ny Østergade og Hovedvagtsgade. (Petersen 1982, 145-146).

I de dokumenter, jeg har haft adgang til, synes der ikke at have været nogen protester over nedrivningen. Det er egentlig meget tankevækkende set i forhold til i dag, hvor der er klare regler for genhusning som følge af saneringer. Ikke mange synes at have bekymret sig om, at nedrivningen af de mange små huse ville gøre beboerne husvilde. Når vi i dag kan undre os og måske blive forargede over en sådan tilsyneladende tankeløs handle måde, peger det på en nutidig forventning om, at alle uanset placeringen på den sociale rangstige har grundlæggende rettigheder, der beskytter mod den form for intervention, som fratagelsen af en bolig er.

Set i et retrospektivt lys peger nedrivningen af Peder Madsens Gang mod den udvikling, som kom til at præge byudviklingen. En udvikling mod den segregerede og funktionsopdelte by hvor centrum var til 'pæne mennesker', repræsentation og forlystelse og derfor ikke kunne rumme en gade som Peder Madsens Gang. Den passede netop ikke ind i billedet af den velordnede by. Det kaotiske slumkvarter var et vidne om en dunkel formørket fortid, hvorimod prestigebyggeriet i Ny Østergade symbolsk pegede mod fremtiden. Nedrivningen af Peder Madsens Gang og ombygningen af kvarteret omkring er et godt eksempel på den liberalistiske tro på

handlekraftige mænds evne til at generere forandring.

Afstanden mellem de stort anlagte huse i Ny Østergade blev hele tolv meter. Solen kunne derfor frit bade de stukprydede facader i sit lys, og beboerne i de nye store lejligheder fik mulighed for at ånde frit og nyde en udsigt, der næsten var blottet for mindelser om de tidligere beboere. Som en rest lå blot Pistolstræde og det lille Pistoltorv endnu tilbage, samt det gamle Svane Apotek hvis lange sidefacade oprindeligt tilhørte gangens eleganteste del, men af Illustreret Tidende i 1876 blev beskrevet som faldefærdig med en gavlbeklædning, som var blevet sammenlignet med "Hefteplaster".

Peder Madsens Gang blev opført omkring 1630 i Christian d. IV's regeringstid og var en af flere smalle gader, hvoraf andre kendte var: Nissegangen, Didrik Badskærs Gang, Prammandsgang, Trompetergangen, Peder Rohdes Gang, Malerens Gang, Smedens Gang med flere. Alle var de opført efter det samme mønster med mange lejemaal presset sammen på lidt plads og ofte med ulovlige udvækster på bagbygningerne. Men selvom gaderne var trange, har lejlighedernes størrelse ikke været så forskellige fra mange andre af byens. I 1600-tallet var det nemlig almindeligt at bygge små etværelses lejligheder, sjældent mere end 20 m², til de jævne familier (Paludan 1987, 86), og at flere lejligheder delte køkkenfaciliteter var heller ikke unormalt.¹³

Peder Madsens Gang blev aldrig berørt af de omfattende brande og bombardementer, som udslættede store dele af den øvrige ældre boligmasse i kvartererne i den indre by. Området omkring gaden forblev derfor intakt, hvorimod der i de nedbrændte områder blev bygget nye boliger. I de såkaldte ildebrandshuse voksede lejlighedernes størrelse til to værelser. Lejlighederne i forhusene havde typisk en størrelse på omkring 40 m², hvorimod lejlighederne i baghusene var noget mindre. (Paludan 1987, 87). At byen omkring Peder Madsens Gang forandrede karakter har været en af årsagerne til, at forholdene i gaden blev oplevet så kummerlige. Pludselig stod det, der engang var normen i kontrast til det nybyggede, og Peder Madsens Gang pegede bagud mod en svunden fortid, hvor riget fattedes penge.

På besøg i Peder Madsens Gang

Forfaldne ejendomme og små lejligheder

Hvis man gik ind gennem porten til Peder Madsens Gang, har øjnene først skullet vænne sig til, at der nåede mindre lys ned på gadeniveau, end det var tilfældet i Østergade. Gadens i alt 17 ejendomme lå på begge sider og havde som nævnt kun godt tre meter imellem sig. På venstre

¹³ Fælles køkkenfaciliteter var også et vilkår i dele af den nyere boligmasse til trods for forbedrede boliglove i 1856, 1871 og 1889. (Paludan 1987, 142).

side udgjordes de første 30 meter af apotekets sidehus, efterfulgt af ejendommene nummer 3, 5 og 7 lå. Disse ejendomme havde alle et forhus og et baghus samt en fælles gård. I baghuset til nummer 7 lå indtil 1867 et brændevinsbrænderi, og efter nedlæggelsen blev huset bygget om til beboelse. Brændevinsbrænderier lå spredt ud over hele byen og hørte ofte sammen med et kohold, da køerne blev fodret med bærmene – et affaldsprodukt fra fremstillingen af brændevinen. (Friis 1938, 87). Efter brænderiets nedlæggelse bibeholdt ejeren af de 3 ejendomme, Haslund, sit kohold, og derfor var stuen i baghuset til nummer 7 hjemsted for mellem 22 og 26 køer. (Ulrik 1871a, 3). Efter de tre ejendomme lå nummer 9 med forhus, baghus og en gård imellem disse, herefter nummer 11, og på hjørnet af Pistolstræde, der som en blindtarm gik ind til venstre, lå nummer 13.¹⁴ Disse to ejendomme havde ligeledes forhus, baghus og delte gård.

Gadens højre side bestod de første 44 meter af side og baghuset til Østergade nummer 20. Herefter lå 11 ejendomme, der alle med undtagelse af to, bestod af et forhus, et baghus og egen gård. De to undtagelser var nummer 18, der kun bestod af et forhus og en baggård, mens baghuset i nummer 20 var ganske lille og kun beboet af en enkelt familie. Denne side af Peder Madsens Gang vendte ud mod hotel d'Angleterres have, hvilket for nogle af lejlighederne betød friskere luft. For ejendommene i nummer 18 og 20 betød det endvidere, at hele gården vendte ud mod haven. (Ulrik 1871 a, 5). Med undtagelse af nummer 18 havde alle ejendommene i gaden 3 eller 4 etager samt en beboet kvist. Etagerne var lave. De fleste af optegnelserne i kildematerialet viser, at størstedelen kun havde to meter til loftet, og på en etage lå typisk 2 eller 3 lejligheder. Min gennemgang af 42 af de i alt 179 lejligheder i gaden viser, at store lejligheder stort set ikke eksisterede. Med ganske få undtagelser var langt den største del af gadens lejligheder enten 1- eller 2- værelses.¹⁵ Som nævnt tidligere var fælles køkkenfaciliteter ganske almindeligt, og i Peder Madsens Gang havde ca. 40% af lejlighederne fælleskøkken, delt mellem etagens beboere. For kvistværelserne var det ofte tilfældet, at der slet ikke var nogen adgang til et køkken, hvilket for eksempel var tilfældet for Marie Andersen, da hun levede den sidste tid af sit liv på kvisten i nummer 4. En dagligdag uden adgang til køkken eller med adgang til et sparsomt indrettet fælleskøkken har selvfølgelig haft stor betydning for, hvordan man har kunnet tilrettelægge et liv. Den manglende mulighed for at lave varm mad i hjemmet betød, at man måtte spise kold mad, hovedsageligt brød med fedt. Hvis der var penge til det, kunne man spise

¹⁴ I nogle af de tællinger jeg har benyttet er nummer 13 talt med som hørende til Peder Madsens Gang, mens den i andre blandt andet den officielle folketælling fra 1870, er regnet som hørende til Pistolstræde. Derfor har jeg i de statistiske beregninger jeg har udarbejdet undladt at regne beboerne i nummer 13 med.

¹⁵ Det eneste eksempel på en stor lejlighed var stuelejligheden i nummer 20, med 5 værelser og køkken. I lejligheden boede værtshusholderen Hans Jensen med sin kone, parrets 4 børn samt 2 tjenestepiger. (MIV 15/1871 (LA)).

færdiglavet mad købt på gaden eller spise ude på værtshuse, i bespisningslokaler eller hos foreninger, der lavede mad til mindrebemidlede. (Ross 1993, 27-56; Willerslev 1949, 108-109).

Den typiske lejlighed i Peder Madsens Gang var en 1-værelses med adgang til køkken som udgjorde lidt over halvdelen af lejlighederne. Ingen af de lejligheder, jeg har gennemgået, var større end 20 m², og typisk var de mellem 11 og 14 m². (Se tabel 1 og 2 for nærmere informationer om gennemgangen af kildematerialet). Sammenlignet med de resultater, som Willerslev kommer frem til i sin omfattende undersøgelse af arbejderboliger på Christianshavn og Vesterbro, er det tydeligt, at forholdene i Peder Madsens Gang var trangere og lejlighederne mere nedslidte end det var tilfældet i de to andre områder. (Willerslev 1979, kap II og IV). Udenfor lejlighederne i opgangene, i baggårdene og på svalegangene var nogle af de hyppige problemer, at vandposten var i uorden, at trappetrinene var i stykker, at trappeopgangene til kvistetagen ikke havde noget rækværk og at trævaskene der var installeret på svalegangene stank, fordi de rådnede op. I lejlighederne var det hyppigste problem, som det også fremgik af sagen om Marie Andersen, at soden fra ovnene svævede lejlighedens vægge til, fordi der manglede skorstene og ordentlige udluftningsmuligheder. Dels blev væggene sorte og trængte til at blive hvidtede, og dels blev træet i bindingsværket fedtet af osen. Andre ofte brugte kommentarer om lejlighederne var for eksempel: ”Rude mangler”, ”Gadeværelset hullet og daarligt og trænger til Reparation”, ”Kakkelovnen i Gaardsværelset faldefærdig og i Leiligheden mangler 8 Ruder i Vinduerne”, ”Loftet i Gaardsværelset er aabent og utæt mellem Brædderne paa flere steder, og det er derfor nødvendigt at det forsynes med Lister paa disse Steder.”, ”Døren til Værelset og Vinduerne kunne ikke lukkes forsvarligt”, ”Vinduesrammen i det Fag nærmest Kjøkkenet er opraadnet og utæt og trænger til at repareres.”

Disse bemærkninger giver et billede af lejligheder i materiel dårlig stand, og netop boligerne udgjorde det område, hvor Sundhedspolitiet gjorde det største stykke arbejde for at beskrive, kontrollere og med loven i hånden at ændre de eksisterende forhold. Der er mange rapporter, der beskriver de dårlige og sundhedsskadelige forhold samt overbefolkningen og dens konsekvenser, og alle gadens ejendomme var i løbet af den periode, hvorfra jeg har kildemateriale, enten i dårlig stand eller havde lejligheder, der var overbefolkede. Overbefolkning blev defineret ud fra en beregning af luftmængden pr. beboer; en metode, der blev befæstet med tillægget til sundhedsvedtægterne af 19. marts 1870. Ifølge tillæggets §1 var en lejlighed at betegne som overbefolket, hvis der ikke var mindst 250 kubikfod (7,73 m³) luft pr. beboer, uanset om det var voksne eller børn. Sundhedsvedtægterne gav politiet hjemmel til enten at pålægge ejeren at udbedre forholdene eller at fjerne overbefolkningen. To sidestillede muligheder med vidt forskellige konsekvenser for beboerne i gaden, der peger på, at de ikke har haft nogen form for retssikkerhed. Deres mening er i udgangspunktet ikke blevet tillagt nogen betydning.

Sundhedspolitiets arbejde og definitionen af overbefolkning som sammenhængende med mængden af luft skal forstås parallelt med den generelle udvikling i synet på hygiejne og sygdom. En udvikling der for alvor tog fart efter den koleraepidemi, der ramte København i sommeren 1853 og i løbet af 4 måneder kostede 4700 mennesker livet. Koleraen krævede flest ofre i de tætpakkede fattigkvarterer, men også enkelte luftige rigmandskvarterer var ramt, hvilket fik ingeniøren August Colding og kemikeren Julius Thomsen til at foretage en undersøgelse af de mulige årsagerne til koleraens udbredelse. (Lützen 1995, 63). Ifølge Colding og Thomsens tabeller over antallet af syge fremgik det, at Peder Madsens Gang havde 202 tilfælde pr 1000 mennesker, mens gader som Holmensgade og Didrik Badskærs Gang, hvor befolkningen også boede tæt, kun havde henholdsvis 118 og 100 smittede. Colding og Thomsen slog fast, at en væsentlig årsag til den store smitteudbredelse var forhindringen af fri luftcirkulation hvorfor gader som Peder Madsens Gang, Pistolstræde og Prammandens Gang, endnu mindre end de luftige gader kunne tåle en overfyldning af mennesker. (Colding 1853, 65). Peder Madsens Gang var en af de hårdest ramte og mest overbefolkede gader, og da lægen Adolph Hannover i 1858 vurderede koleraens følger i *Statistiske Undersøgelser af lægevidenskabeligt Indhold*, kom han til samme konklusion og påpegede at: ”den Sletteste af alle Gader er ubetinget Peder Madsens Gang.”

Mange læger mente, at lugten eller rettere uddunstningerne fra ildelugtende og forrådnede stoffer, forårsagede sygdomssmitte. (Lützen 1995, 63). Det var især de epidemiske sygdomme såsom kolera og tyfus, som man mente blev overført gennem indånding af forurenede luft. Sygdomme, der havde en sammenhæng med dårlig luft og uddunstninger, gik under det græske ord for besudling *miasme*, og den gruppe af læger, der arbejdede med denne teori, er af eftertiden blevet kaldt miasmatikere.¹⁶ (Bonderup 1994, 15). Sundhedsvedtægterne skal ses som resultatet af blandt andet lægernes arbejde på at få større indflydelse og flere magtbeføjelser. Altsammen med henblik på at højne det generelle sundhedsniveau gennem en forbedring af de hygiejniske foranstaltninger. Ønsket om disse mere vidtrækkende beføjelser fremkom altså på baggrund af de latente sygdomsbomber, som de tætpakkede kvarterer udgjorde på grund af den dårlige hygiejne. (Bonderup 1994, 296; Petersen og Blomquist 1996, 189).

Stanken fra baggårdene

Den dårlige luft havde mange kilder. Ned gennem gadens midte løb rendestenen. Her strømmede spildevandet fra husene, samt efterladenskaberne fra køerne i stalden i baggården til nummer 3, 5 og 7. Endvidere var baggårdene små og trange, flere af dem ikke større end 4

¹⁶ En anden teori var, at der også fandtes sygdomme, der smittede gennem berøring. Disse havde den lægelige betegnelse *contagium* efter det middelalderlatinske ord for at berøre. Ifølge Bonderup herskede der en uenighed om, hvorvidt kolera overførtes contagióst eller miasmatisk. Enkelte læger, blandt andet P.L. Panum, anså smitteårsagen som både-og. (Bonderup 1994, 64ff).

kvadratmeter. Her lå retiraderne, et eller to sæder, og hvis baggårde var for små, blev disse placeret under bagtrappen. Dette var tilfældet i Peder Madsens Gang nummer 6, hvis gård kun var knap 5 m² stor, og latrinhuset havde kun et sæde til 51 beboere. Derom bemærkede Sundhedspolitiet: ”I ethvert Fald bør Latrinhuset fjernes, og tilmed (...) indrettes til at holde 2 eller 3 Sæder.” Endvidere blev det pålagt ejeren at opføre dette latrinhus i baghusets stue og lade 1. salen henligge, fordi den var uegnet til beboelse. Ved folketællingen i 1870 boede der dog stadig beboere i både stuen og på 1. sal, hvorfor det må formodes, at latrinet stadig lå i gården.

Ekskrementerne fra de københavnske latriner endte i latringruben. Et dertil indrettet hul under retiraderne, hvor ekskrementerne lå i flere måneder og rådne, hvilket i øvrigt var en praksis som gjaldt for store dele af byen.¹⁷ Indholdet fra de ofte overfyldte latringrubes sivede ned i jorden og inficerede kældre og brønde, mens lugten steg til vejrs og stank i de lukkede gårdrum. Omgivet af de 3-4 etager høje huse har baggårde i Peder Madsens Gang været som en skorsten, hvor luften stod stille. Mange lejligheder havde vinduer ud til disse baggårde, hvor der ikke var megen cirkulation i luften. Stanken har, ikke mindst om sommeren, været ram. Nu var det dog ikke sådan, at det kun var Peder Madsens Gang, der havde problemer med stank. Hele København døjede med det mangelfulde renovationssystem. Latringruberne stod og dunstede i månedsvi, og kloaksystemet stod ikke mål med udledningen af spildevand fra de mange husholdninger og industrivirksomheder, som lå midt inde i byen. (Lützen 1995, 64; Knudsen 1988, 46-48). Selvom københavnerne i 1870 var vant til at byen stank, har spildevandet fra koholdet, husaffaldet, de mange mennesker samt den tætte bebyggelse alt sammen været elementer, der har bidraget til, at stanken i Peder Madsens Gang sikkert har været ud over det sædvanlige.

Gadens næringsdrivende og beboere

Langt den største del af lejlighederne blev brugt til beboelseslejligheder, men der var også næringsdrivende, hvis virksomhed har præget hverdagen i gangen. I 1871 lå, ifølge F. F. Ulrik, fem skænkestuer eller værtshuse. (Ulrik 1871a, 11). Heraf har det været muligt at lokalisere de fire, der lå i ejendommene nummer 3, 9, 14 og 20. Værtshuset i nummer 14 var ejet af Emil Elias Theodor Ferdinand Olsen, der endvidere drev et logihus i ejendommen med plads til 12 logerende, der ved folketællingen i 1870 alle på nær én var ugifte mænd mellem 21 og 73 år. Det

¹⁷ Foruden renovationssystemet med latringruberne, der blev tømt af natmænd to til fire gange om året, havde kommunen også, som følge af Sundhedskommissionens anbefalinger, indført et system, hvor ekskrementerne i stedet blev opsamlet i tønder og transporteret ud af byen to gange ugentligt, for at blive anvendt som latringødning. Det var dog et system, som langt fra dækkede hele byen, og først i 1885 blev den sidste latringrube i København nedlagt. (Lützen 1998, 90).

natlige logi blev betalt dagsvis, prisen var 8 skilling,¹⁸ og de typiske kunder blev af gangens distriktslæge F. F. Ulrik beskrevet som; arbejdsmænd, tørvesjovere, hjælpere for fiskerkonerne ved stranden og lignende. De samme mænd som må formodes at have været en god del af kundegrundlaget for beværtningen. (Ulrik 1871a, 9). Flere steder i fremstillinger om Københavns historie kan man læse om, hvordan logihuse omkring 1850 kunne være fyldte til randen, hvordan der gerne sov flere i hver seng, og hvordan den logerende endda kunne nøjes med at betale for at sove stående ved at hænge over et reb.¹⁹ Men de registrerede logihuse som dette i Peder Madsens Gang var under sundhedspolitiets kontrol, og de forskellige optællinger fra gaden tyder ikke på, at der boede flere end de 12, og at et natligt logi således betød en seng til hver.

I nummer 16 havde høkeren Martinus Emil Søndersøe butik i stuen. Han ejede også ejendommen og boede selv på anden salen med hustruen Agnete, parrets to børn, to tjenestepiger og en logerende. I nummer 11 boede pantelåneren Theis Dideriksen, hos hvem gadens individer kunne supplere deres indkomst, hvilket jeg senere skal vise var ganske almindeligt.

Af en intern tælling fra Sundhedspolitiet i 1865 fremgår det flere steder om lejemaal, at de for en tid fungerede som værksted, for eksempel angivet med ”for tiden Smedeværksted” (Sager vedr. slette og overbefolkede boliger (LA)). Det var åbenbart ikke ualmindeligt, at en lejlighed for en tid kunne fungere som værksted for derefter atter at blive anvendt som almindelig bolig, eller at de to ting blev kombineret, hvilket ikke altid var uproblematisk. For eksempel hos den 59-årige ugifte forgylder Carl Ludevig Jørgensen der boede i nummer 22 på 4. sal:

Dette Værelse benyttes dels til Forgylderværksted og dels til Sovekammer, trods de mange Dunster de forskellige Fernisser og Liimkogning afgiver i et Værelse, hvor al Mangel paa god Luft er tilstede. (Sager vedr. slette og overbefolkede boliger (LA)).

Dette peger endvidere på, at der har været mangfoldige årsager til stanken i gaden. Der var også andre håndværkere, der udøvede deres håndværk hjemme; i nummer 20 boede skomagemesteren Jens Rosenberg med hustruen Anna Sofie og parrets to børn. I samme hus boede en skræddermester og i nummer 8 en sadelmager.

Udover ovennævnte, der på den ene eller anden måde drev forretning i gaden, var også de offentlige fruentimmere og deres bordelværter og -værtinder. Der blev drevet bordel i stuen og/eller på førstesalen i nummer 6, 8, 10, 11, 12, 16 og 18 (”Fortegnelse over ...” (LA)), og ved tællingen i 1868 boede 21 offentlige fruentimmere i gaden. Bordellerne blev imidlertid lukket og de prostituerede fordrevet i foråret 1869. Dette skete efter en skandalesag, hvor en flok børn fra

¹⁸ Der gik 96 skilling, eller 6 mark, på en rigsdaler.

¹⁹ Se blandt andet: Bonderup 1994, 111-113 og Lützen 1998, 127.

gaden havde pådraget sig syfilis efter kønslig omgang med hinanden, hvilket jeg vender tilbage til i kapitel 4.

Indvandring og mobilitet

Prostitution forsvandt og nye lejere kom til, hvilket F.F. Ulrik kommenterede på følgende måde:

Ungdommens og Børnenes skjændige Demoralisation ved de fattige Familiers inderlige Samliv med Prostitutionens Offre og deres daglige syn af dens gemene Orgier blev vel hævet, i dets Sted kom Overfyldningens og Overbefolkningens Elendighed. (Ulrik 1871a, 7).

De prostituerede havde som regel højest boet to i lejlighederne, men nu steg befolkningstallet markant og nåede ved folketællingen i 1870 op på 768 personer. Ved tidligere tællinger foretaget internt af Sundhedspolitiet boede der 531 personer i 1868 og 471 personer i 1869. En sammenligning mellem Sundhedspolitiets optælling fra 1868 og den officielle folketælling fra 1870 viser, at udskiftningen i Peder Madsens Gang var stor. Det var reglen snarere end undtagelsen, at der boede nye mennesker i lejlighederne.²⁰

De prostitueredes udflytning var én forklaring på de store forskelle i beboerantal, mens en anden ifølge F. F. Ulrik var, at sundhedspolitiet foretog sine tællinger om sommeren. På den årstid boede der færre i gangen end om vinteren, hvor de officielle tællinger fandt sted. Årsagerne til denne forskel var blandt andet, at flere tog ud på landet og arbejdede om sommeren, hvorimod vintermånederne ofte bød på arbejdsmangel og dermed større behov for at indtage lejere og på denne måde få økonomisk støtte.

En anden årsag til stigningen i befolkning var den kontinuerlige indvandring fra land til by, som for alvor tog fart fra midten af 1800-tallet. Af de 768 personer, der befandt sig i Peder Madsens Gang ved den officielle folketælling i februar 1870, var 412 personer ældre end 15 år, og af disse var 53 % indvandret fra andre steder på Sjælland, fra Lolland, fra Skåne og enkelte også fra Jylland (se tabel 5 for oplysninger om fødested). At halvdelen af gadens voksne befolkning på dette tidspunkt var mennesker født udenfor København eller Frederiksberg, giver dermed et fint billede af den generelle udvikling i København fra 1840 og frem. Den var en by i vækst, og tilvæksten var i høj grad udefrakommende.²¹

København var i begyndelsen af 1800-tallet en forholdsvis lille hovedstad både hvad angik størrelse og befolkningstal. Først mod midten af århundredet begyndte populationen at stige. Fra

²⁰ Det er kun folketællingen fra 1870, der angiver beboernes navne, mens Sundhedspolitiets fra 1868 udelukkende angiver køn, alder og beskæftigelse. Dette har imidlertid været et udmærket grundlag til bedømmelse af, hvorvidt det er de samme personer, der beboer lejligheden eller ej.

²¹ Forbedrede sundhedsforhold og deraf følgende fald i dødelighed og spædbørnsdødelighed fra midten af århundredet og frem, var en anden årsag til stigende befolkningstal, hvilket jeg ikke skal komme nærmere ind på i dette speciale, men henviser til Anne Løkke (1998).

1840 til 1860 øgedes den Københavnske befolkning med ca. 35.000 personer, hvoraf omtrent 2/3 af stigningen skyldtes indvandring. Stigningen var dog intet imod væksten i de følgende årtier, hvor byens befolkningstal på under tredive år blev fordoblet og siden hen voksede endnu hurtigere, hvilket fig. 1 viser (delvis gengivelse fra Holm og Johansen, 1842:45).

Fig. 1. Tallene er kun fra indre København og Vold- og Brokvarterene og medtager ikke Valby, Brønshøj, Sundbyerne samt Frederiksberg, som alle var områder i stor vækst fra ca. 1870 og frem. Samlet set havde hele hovedstadsområdet ca. 150.000 indbyggere i 1840, og ca. 1.000.000 i 1939.

	Byen indenfor den gamle voldlinje	Vold- og Brokvarterene
1840	115.799	5020
1860	130.827	24.316
1880	131.641	103.209
1901	108.855	241.932

Tallene fra Peder Madsens Gang og fra København generelt giver ikke megen mening i sig selv. Det er sikkert, at byen voksede, men bag tallene gemmer sig en mobilitet i befolkningen, som først bliver tydelig, når man går tættere på, end det traditionelt er tilfældet med socialhistorien. Den socialhistoriske tilgang synes at have skabt et bestemt billede der for eksempel fremkaldes af tabeller som ovenstående. Det er forestillingen om landproletariatet, der flyttede ind til byen, blev arbejdere, stiftede familie og boede i Brokvarterene. Denne forestilling om tilflytningen fra land til by er tæt knyttet sammen med industrialiseringen og fremkomsten af arbejderbevægelsen og har derfor også en tendens til at være implicit kønsspecifik og fremkalde forestillingen om den typiske tilflytter som værende en mand. (f.eks. Mørch 1982 og Holm & Johansen 1941).

De kilder, jeg har benyttet, fortæller en anden historie om, hvordan befolkningen i stor stil flyttede rundt omkring i byen. Endvidere peger en del oplysninger også på, at mange flyttede tilbage på og rundt omkring i landet for at finde arbejde i perioder, hvor det var svært i København. Dette gjorde sig ikke mindst gældende for de mange ugifte kvinder, der boede i eller kom til byen. Deres liv som voksne, der skulle tage vare på sig selv begyndte, ved konfirmationsalderen, hvor de kom ud at tjene. For de af kvinderne, der var født udenfor Frederiksberg og København var den første plads typisk hos gårdejere i omegnen, mens det for kvinder født i Hovedstadsområdet var pladser hos både næringsdrivende eller private i København. Mange har ikke kendt til begrebet om et stabilt liv, men derimod var mobiliteten stor, og den var drevet af økonomi. Kvinderne rejste efter hvor der var arbejde at få, for der var mange om budet, og arbejdssituationen var ikke altid nem.

Arbejde og løn

En af de vigtige pointer om kvinderne i Peder Madsens Gang er, at de arbejdede; både de ugifte og de gifte, de unge og de gamle. Men som folketællingen antyder, var det i samtiden ikke interessant officielt at vide, hvad gifte kvinder lavede. Deres arbejde blev anset som et supplement til mandens hovedindtægt. Derfor er kildematerialet sparsomt, men i folketællingen har det været muligt at finde oplysninger om de eneforsørgende kvinder, hvilket vil sige de ugifte, de fraskilte eller separerede og enkerne

Der er 83 eneforsørgende kvinder i folketællingen, for hvem deres beskæftigelse er angivet. (se tabel 3 for oplysninger om kvinders arbejde). Af disse kvinder oplyste 12, at de var tjenestepiger (heraf fire hos familier i Peder Madsens Gang), 23 at de ernærede sig ved vask og rengøring, tolv at de beskæftigede sig med syning og håndarbejde, samt syv kvinder at de arbejdede på fabrik. Derudover angav seks kvinder, at de havde forskelligt arbejde. Den kategori kunne selvfølgelig dække over flere ting, men det må formodes, at kvinderne har haft forskelligt arbejde fra dag til dag. De kan dermed have kombineret forskellig slags beskæftigelse, for eksempel har de måske både vasket og syet, hvilket af folketællingsnotaren er blevet skrevet ned som forskelligt arbejde. Endvidere var der ni kvinder, som alle på nær en var enker, og angav at være pensionister, modtage almisse eller at de ”har Steder at gaa paa.”²²

Den sidste kategori bestod af tretten kvinder, der solgte på gaden.²³ En stor del af gadesalget fandt sted på byens pladser og de store befærdede gader, og i sin bog med minder fra Grønnegadekvarteret beretter forfatteren Carl C. Christensen, at der i Grønnegade og de omkringliggende gader gik:

naonlig Koner med Trækkevogne, hvorpaa der stod Kasser med røgede Sild. Som oftest havde de fast Stæde udenfor bestemte Ejendomme, og her foregik der liølig Forretning til sent ud paa Aftenen, ligesom Butikkerne var meget længe aabne. (Christensen 1922, 15).

Sælgekvindeerne i Peder Madsens Gang var mellem 29 og 69 år gamle, en enkelt gift, ellers halvdelen ugifte og halvdelen enker, alle med hjemmeboende børn. Hvad de præcist handlede med står kun angivet ved kødhandlerske Kristine Fredriksen og frugthandlerske Maren Viberg. Kristine var 39 år, ugift og logerede med to arbejdsmænd, hos den svenske enke Sophie Carlson og hendes 5-årige datter på anden sal i nr. 18. Maren boede på tredje sal i nr. 6 og havde været gift, men var i en alder af 38 år blevet enke og boede alene med sine tre børn på 8, 11 og 13 år.

²² Formuleringen ”har Steder at gaa paa” synes lidt kryptisk, men jeg er kommet frem til, at det har betydet, at de havde en arbejdsplads, hvor de kom.

²³ Følgende ord blev i folketællingen brugt om kvinder der solgte på gaden: sælgekone, handelskone, handler på gaden, småhandler, frugtsælgerske og kødhandlerske. Der ligger ganske givet forskellige forløb, metoder og

I en artikel i Illustreret Tidende den 30. marts 1873 om det København, der forsvinder, skrev redaktionssekretæren Edgar Collin blandt andet om fænomenet gadesalg i Peder Madsens Gang:

Hver Morgen tidlig give de ambulerende Sælgekjerlinger Møde med deres Kuro paa Armen og laane af en menneskekjærlig Sjæl en Rigsdaler til Driftsccapital. For denne Daler kjøbes der da Fisk, Frugt, eller hvad Andet Aarstiden og Conjuncturerne opmuntre til, og saa begynder Salget paa Gader og Stræder.

At kalde udlåneren for menneskekærlig var selvfølgelig en sarkasme, for pengene skulle betales tilbage om aftenen med 15% renter oveni. Artiklen var skrevet i en polemisk tone ud fra en bestemt holdning om stedet, men fænomenet har Collin nok ikke selv opfundet.

De eneforsørgende kvinder måtte selv tjene penge, men også de gifte kvinder arbejdede, fordi indtægten fra deres oftest ufaglærte mænd ikke rakte til at dække familiens udgifter. Af de 192 mænd, der på folketællingsdagen angav deres beskæftigelse, var 56% arbejdsmænd. Ufaglærte og oftest uden fast ansættelse måtte de tage arbejde, hvor det var at få. Nogle som daglejere, mens andre måske var ansat på en fabrik eller i en mindre produktionsvirksomhed, hvor de for eksempel kunne gå til hånd. Skomagerfaget var det mest udbredte håndværk blandt mændene i gaden og blev udøvet af 8 % af alle mænd, mens ca. 25% havde andet håndværk som beskæftigelse – enten som svende eller lærlinge. De mest almindelige håndværk udover skomagerfaget var smede, snedkere, tømrere og murere. Siden næringslovens ophævelse i 1857, og måske allerede inden, havde den frie liberalisme hersket, og arbejderbevægelsen var endnu ikke ordentlig organiseret. Arbejdsforholdene var derfor usikre, og ansættelserne ofte præget af ustabilitet, ikke mindst fordi mange af dem var sæsonbetonede. Der var sjældent beskæftigelse hele året rundt, hverken for arbejdsmænd eller for håndværkere. For eksempel var skomagerfaget i krise i disse årtier på grund af for mange arbejdere og for lave priser. (Nørregaard 1943, 84). Og en tømrer- eller murersvend, af hvilke der i alt boede 8 i gaden, kunne højst regne med at have arbejde ni af årets måneder. (Hansen 1974, 19-20).

Årene omkring 1872 var præget af en del uro og strejker. De udsprang af arbejdernes utilfredshed over lønforhold og længden af arbejdsdagen, der typisk var på mellem 12 og 14 timer, 6 dage om ugen. (Hansen 1974, 20). Indenrigsministeriet foranstaltede derfor en stor

varesortiment gemt bag disse betegnelser, men det vigtige fællestræk er, at det drejede sig om dag-til-dag omsætning af små varemængder.

undersøgelse af arbejderfamiliers levevilkår, der blev offentliggjort under navet *Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872*. (Willerslev 1949, 99).²⁴

Undersøgelsen var udarbejdet på baggrund af skemaer uddelt på forskellige arbejdspladser, som stillede en række spørgsmål om arbejderne forhold, hvoraf nogle omhandlede husstandenes udgifter. Der kom 129 besvarelser på Indenrigsministeriets undersøgelse, hvoraf 19 besvarelser fra medlemmer af Dansk Arbejderforening (oprettet i 1871) var særligt udførlige. (Willerslev 1949, 100). De angav både oplysninger om arbejderne indtægter og udgifter, og det fremgik at tolv af arbejderne tjente mellem 177 og 200 ører og syv tjente mellem 200 og 211 øre. (Willerslev 1949, 102). Disse arbejdere var endda fastansatte hele året og dermed velstillede, hvilket ikke har været tilfældet med arbejderne i Peder Madsens Gang. (Willerslev 1949, 105). Deres lønninger har sandsynligvis ligget tættere på den som Gl. Carlsberg og Københavns Kommune betalte sine arbejdsmænd, der fik 150 ører. (Hansen 1974, 19-29). Hvis der regnes med, at lønnen for de ufaglærte arbejdsmænd i Peder Madsens Gang var omkring 150 ører, og at de arbejdede ca. 10 timer om dagen eksklusiv frokostpause, som de selv betalte, bliver det en ugeløn på 9 kr., og en årsindtægt på ca. 450 kr. eller 225 rd. En forestilling om lønnen, der måske er i underkanten, men omvendt passer godt med de overvejelser Willerslev gør sig. (Willerslev 1949, 107). Det samme beløb kom Holm & Johansen frem til i deres værk om det københavnske bysamfund og kommunens økonomi fra 1840-1940. (Holm & Johansen 1941, 150).

Kvindens løn er ligesom deres beskæftigelse et kildefattigt område, og det er svært overhovedet at sige noget. (Possing 1980, 36). En lille del af ovennævnte undersøgelse omhandlede imidlertid den daglige arbejds løn for 100 kvinder, som var udvalgt blandt 1007.²⁵ Af opgørelsen fremgår det, at den lavest betalte kvinde tjente 1 mark og 6 skilling (ca. 55 øre) mens den bedst betalte tjente 1 rd. og 2 mark (ca. 2 kr. og 66 øre). Men 70 af kvinderne tjente tre mark eller mindre hvilket svarer til 1 kr. og derunder. (Hansen 1974, 18).

Til sammenligning med dette har Possing undersøgt lønninger til kvinder, der arbejdede i industrien. Her udgjorde kvindernes løn i 1860'erne 35% af svendenes og 54% af arbejdsmændenes. (Possing 1980, 36). Endvidere viser de oplysninger, der findes om kvinders indtjening, at den var meget forskellig, selv for kvinder der varetog den samme funktion på den sammen arbejdsplads. (Possing 1880, 39). Dette bekræftes af historikeren Georg Nørregaard, der blandt andet baserer sine tal på statistiske værker udgivet af Københavns Kommune, samt Marcus Rubin, der var nationaløkonom og iværksatte mange undersøgelser af lønforhold fra

²⁴ Den overordnede konklusion på den landsdækkende undersøgelse var, at det godt kunne lade sig gøre for en familie at leve for en almindelig indtægt. Men det krævede særlige egenskaber såsom fremadsynethed og beskedenhed. (Pedersen 1995, 10). Selvom dette har været undersøgelsens overordnede konklusion afdækkede den også nogle svære vilkår for arbejderklassens fattigste, og det er sådan, jeg bruger den. Dette lægger sig op af diskussionen om værdigt og uværdigt trængende, som jeg vender tilbage til i kapitel 3.

1880'erne og frem. Her ses det, at kvinders løn var væsentlig lavere end mænds og at forskellen mellem lønningerne faktisk blev større helt frem til slutningen af 1800-tallet. Først da begyndte arbejderklassens kamp for bedre lønforhold også at inddrage kvinder, og de blev selv organiserede og mere aktive. (Nørregaard 1943, 507).

Afslutning

Dette kapitel har givet en kort version af Peder Madsens Gangs historie fra Christian den 4.s tid til ombygningen fra 1873-76. På baggrund af kildemateriale, der hovedsageligt var skabt af Sundhedspolitiet, blev de materielle forhold i gaden undersøgt. Lejlighederne var nedslidte og små, men på trods af størrelsen beboet af mange mennesker, hvorfor de ofte blev defineret som overbefolkede. Overbefolkningen blev, særligt efter koleraepidemien i 1857, anset som en stor trussel mod den almene sundhed hos byens befolkning, og myndighederne førte derfor omfattende kontrol med gaden.

Mobiliteten i befolkningen var stor og det samme gjaldt derfor udskiftningen i gadens beboere. Der boede forskellige næringsdrivende og håndværkere, men størstedelen af befolkningen var lønarbejdere, hvilket for kvindernes vedkommende ofte betød en kombination af forskellig beskæftigelse. For begge køn gjaldt det, at de som ufaglærte måtte tage det arbejde, der var at få, selvom lønnen var ussel. Endvidere har det været nødvendigt med en opfindsom tilgang til livet, men selv da har det været svært at få pengene til at række.

I sit store værk om arbejderforhold skriver Edvard Nørregaard, at man med rette kan påstå, at fattighjælpen var en del af arbejdslønnen i 1860'erne. (Nørregaard 1943, 84). Næste kapitel vil bringe læseren tættere på en forståelse af betydningen af fattigdom for kvinderne i Peder Madsens Gang.

²⁵ Hvad kvindernes beskæftigelse var, og hvorfor netop disse 100 var valgt ud, er ikke angivet.

Kapitel 3. Et liv i fattigdom

Undersøgelsen af de materielle rammer og leveforholdene i foregående kapitel har vist, at befolkningen i gaden levede i økonomisk og materiel fattigdom. I dette kapitel vil jeg gå nærmere ind i begreberne *fattighjælp* og *fattigdom*.²⁶ Jeg vil beskrive fattighjælpen både i samfundsperspektiv og specifikt i Peder Madsens Gang. Dernæst vil jeg undersøge sammenhængen mellem den offentlige fattighjælp, konstruktionen af fattigdom og legitimeringen af indgreb i forbindelse med sygdom i Peder Madsens Gang. Fattigdommen havde både fysisk betydning for den enkelte kvinde, men i højere grad havde den social betydning for hende, hendes familie og hele gaden. Sammenhænge mellem fattigdommens fysiske og sociale konsekvenser er interessante, fordi de viser, hvordan fattigdom både har været et reelt vilkår i kvindernes liv og en symbolsk eller diskursiv ramme. Jeg vil vise, at netop den symbolske ramme blev brugt til at legitimere myndighedernes tilstedeværelse og handlinger i gaden.

Den offentlige fattighjælp

Fra cirka 1840 og frem var Danmark et land med en stærk og vedvarende økonomisk vækst, samtidig med en stigende befolkningsvækst. Den engelske præst og økonom Thomas Malthus havde i slutningen af 1700-tallet forudset, at den demografiske transition, som var begyndt i de fleste vesteuropæiske lande, ville medføre, at befolkningsvæksten ville stige langt hurtigere end produktionen og medføre fattigdom og nød. (Hyldtoft 1999, 9). Men de fleste steder tog udviklingen en anden drejning, heriblandt i Danmark, hvor produktionen steg dobbelt så stærkt som befolkningen, hvilket i det lange perspektiv muliggjorde en forbedring af befolkningens levestandard. (Hyldtoft 1999, 9). Men selvom der var positive tal for produktion, vækst og levestandard, og selvom det blandt historikere er en pointe, at der i Danmark aldrig opstod noget ”pjalte-proletariat” i byerne (Mørch 1982, 74 ff; Hyldtoft 1999, 123), er det ikke ensbetydende med, at der ikke var sociale problemer. Fordelingen i den økonomiske fremgang var meget ujævn, og store befolkningsgrupper levede nær eller under fattigdomsgrænsen – også i den periode som specialet omhandler. (Hyldtoft 1999, 111).

Fra slutningen af 1700-tallet til i dag er fattigdom gået fra at være et individuelt problem til at være en kollektiv udfordring. Samfundsudviklingen er gået fra en enevældig stat, hvor alle der

²⁶ Jeg har valgt ikke at bruge plads på en nuanceret definition af fattigdom, men henviser til Mørch 1982, 10-13, hvor der i afsnittene *Sult og Hvornår var Danmark et u-land* gives en udmærket og tankevækkende definition. Heraf tager en del udgangspunkt i Seebohm Rowntrees, der lyder: ”Ved primær fattigdom forstås den manglende mulighed for at kunne opretholde den fysiske effektivitet ved en rationel anvendelse af indkomsten. Ved sekundær fattigdom forstås, at familien kun kan opretholde sin fysiske effektivitet, hvis ingen dele af indkomsten anvendes til noget som helst andet formål, hverken nyttigt eller unyttigt.” (Mørch 1982, 12).

ikke kunne arbejde måtte tigge sig til det mest livsnødvendige, til en demokratisk velfærdsstat, hvor alle har ret til og gør krav på at blive forsørgt i perioder, hvor de ikke selv har mulighed for det; vel at mærke uden tab af borgerlige rettigheder. Men bevægelsen har ikke været lineær fremadskridende, derimod har der undervejs været ret så forskellige syn på statens og individernes pligter og rettigheder, og ikke mindst samspillet mellem disse.

Fattige i Danmark har kunnet få understøttelse siden 1522. Frem til 1631, hvor det blev en offentlig opgave at understøtte uarbejdsdygtige, bestod understøttelsen i retten til at betle og modtage almisser. Betleri blev forbudt, og det offentlige almisser blev fra 1708 uddelt til ”hittebørn og andre fattige spæde børn, gamle folk samt syge, sengeliggende og lemlæstede” (Lützen 1998, 156). Det københavnske forsørgelsesvæsen blev i 1799 lagt ind under Fattigvæsenets Direktion, og fattigvæsenets nye ordning blev beskrevet i Fattigloven af 1799, der overordnet muliggjorde en mere omfattende og ordnet hjælp til de trængende, der ikke selv kunne skaffe midler til livets opretholdelse. (Lützen 1998, 157-58). Til varetagelse af fattigvæsenets opgaver, blev byen inddelt i 12 hoveddistrikter, der samtidig udgjorde sygedistrikter med egen distriktslæge, der var ansat af fattigvæsenet. Hvert af disse hoveddistrikter var igen opdelt i forstanderdistrikter, hver med en ulønnet fattigforstander. Fattigforstandernes opgaver var at opsøge de trængende, undersøge deres situation og berette om dem til fattigvæsenet, hvad enten de var indskrevne som fattige eller ej. (Lützen 1998, 158). Forstanderdistrikternes størrelse afhang af, hvor store opgaverne var, og omfattede i visse tilfælde små områder eller blot gader. I 1871 var der 81 fattigforstandere i København, og deres arbejde var omfattende set i forhold til, at det var et borgerligt ombud. (Holm og Johansen 1941, 208). Efterhånden blev det mere og mere tydeligt, at ordningen med de ulønnede fattigforstandere ikke var holdbar. En omordning af fattigvæsenet, der blandt andet indebar lønnende fattigforstandere samt mere differentierede muligheder for tildeling af hjælp, blev derfor diskuteret fra 1865 og frem og endelig vedtaget af Borgerrepræsentationen i 1871 med ikrafttrædelse den 1. maj 1872. (Lützen 1998, 165).

Værdigt og uværdigt trængende

Et halvt århundrede efter fattigloven i 1799 blev fattighjælpen med §89 en grundlovsnedfældet ret.²⁷ Men grundlovens frie demokratiske rettigheder var i praksis underlagt visse forbehold i sine udstrækninger. Dette betød for eksempel, at mennesker, der modtog offentlig fattighjælp, blev umyndiggjort på tre væsentlige områder; de havde ingen stemmeret, ingen ret til ægteskab uden

²⁷ Siden den reviderede grundlov af 5. juni 1953 har det været §75, stk. 2, men ordlyden er stadig den samme: ”Den, der ikke selv kan ernære sig eller sine, og hvis forsørgelse ikke påhviler nogen anden, er berettiget til hjælp af det offentlige, dog mod at underkaste sig de forpligtelser, som loven herom påbyder.”

fattigforstanderens samtykke og ingen ejendomsret.²⁸ Grundloven indstiftede en demokratisering af samfundet og gav mere frihed til nogle, mens andre ikke kunne nyde de demokratiske rettigheder. Grundloven indstiftede derfor også en ulighed i samfundet, som delte borgerne op i fattigunderstøttede og almindelige borgere:²⁹ ”det var dette Skridt fra den grundlovgivende Rigsforsamlings Side, der mere end noget andet bidrog til i den almindelige Bevidsthed at skabe Begrebet Fattiglem.” (Jørgensen 1940, 86).

Hvem, der skal have ret til hjælp og under hvilke præmisser, har op gennem historien været grundlaget for diskussionerne om fattighjælp. Diskussionerne er interessante, fordi synet på syge, svage og fattige, marginalgrupper som John T. Lauridsen under ét kalder dem (Lauridsen 1996), afspejler grundtræk ved det samfund, der tildeler hjælp eller vælger at lade være. Diskussioner om modtagere af hjælp har næsten altid opereret med to grupper: de værdigt trængende, eller rette almissemønstre, som ikke selv har været skyld i deres situation og derfor egentlig ikke burde straffes med umyndiggørelse, og de uværdigt trængende eller urette almissemønstre, der selv var skyld i fattigdommen.

Diskussionen om de værdigt og uværdigt trængende blussede igen op fra midten af 1850'erne, og selvom den egentlig ikke var ny, var noget af indholdet det. Den liberale frihed og tiltagende kapitalisering af samfundet var lig med nye, store muligheder og succes for nogle grupper, mens det for andre betød forøget usikkerhed og forarmelse. Flere blev ofre for den frie konkurrence og som et modsvar på de sociale følger af denne, blev flere og flere også anset for at være værdigt trængende. (Lützen 1998, 161).

Samtidig med de politiske diskussioner om den offentlige fattighjælp diskuteredes også, hvorvidt denne hjælp var tilstrækkelig, og om den overhovedet muliggjorde mobilitet mellem klasser. Op gennem 1860'erne begyndte den private velgørelse at vinde frem og kom til at gøre en stor forskel i bybilledet. Den private velgørelse var ikke et nyt fænomen. Under laugssystemet havde hvert laug haft sin egen understøttelseskasse og hjulpet laugsmedlemmer i en horisontal velgørelse, der blev inden for samme stand. (Lützen 1998, 171). Med indførelsen af næringsfriheden i 1862 begyndte den private velgørelse at blive vertikal, således at en stand hjalp en lavere. Den private velgørelse vendte sig mod de familier og individer af lavere stand, som syntes at have viljen til at ændre deres situation og stræbe mod middelstandens værdier. Forestillingen om disse mennesker var, at de havde en mulig fremtid væk fra armoden, hvis de tillærte sig gode dyder som ædruelighed, sparsommelighed, arbejdsomhed og nøjsomhed. De var

²⁸ Fratagelsen af stemmeret var grundlovsnedfældet, afhængigheden af fattigforstanderens samtykke ved ægteskab var nedfældet i ægteskabsloven af 30. april 1824 §3, stk. 10, og fratagelse af ejendomsret var ikke lovfæstet, men resultatet af den udviklede administrative praksis. (Jørgensen 1940, 87).

med andre ord værdige trængende og blev tilknyttet den private velgørenhed, mens de uværdigt trængende, der ikke havde viljen til at stige op, blev hængende i dyndet og måtte benytte tilbudene fra det offentlige system.

Fattighjælp i Peder Madsens Gang

På et spørgsmål om, hvorvidt arbejderfamiliens indtægter var tilstrækkelig, svarede en fattigforstander for distrikt 1 i 1872:

Naar baade Mand og Kone gør deres Pligt, naar Familien ikke er for stor og navnlig ikke har flere ganske smaa Børn, naar intet Uheld som Sygdom eller Arbejdsstandsning i den gode Tid støder til – ja! men alle disse Betingelser maa være til Stede, da det selv med den bedste Vilje ikke er muligt at lægge til Side for mødende Tilfælde. I reglen altsaa nej. (Citeret fra Willerslev 1949, 121).

Dette svar er interessant i forhold til opdelingen i værdigt og uværdigt trængende, fordi det lægger op til, at fattigdom ikke nødvendigvis har været noget individuelt, men nærmere et strukturelt problem. Fattigforstanderen havde en mere realistisk tilgang til begrebet og understregede her, at det for mange familier var ganske umuligt at lægge til side. Tværtimod var de i en position, hvor indtjeningen ikke engang rakte, men i stedet bød dagligdagen på en kalkulation af, hvor der kunne spares. Ofte kunne der kun skæres ned på maden; en sparemetode der førte til sult. Når sulten blev en del af hverdagen, kom fattighjælpen på tale, og det gjorde den for mange mennesker i Peder Madsens Gang. I det kildemateriale jeg har benyttet er oplysningerne om fattighjælp sparsomme, da det kun sjældent er angivet, om folk modtog fattighjælp. I folketællingen fra 1870 er det for eksempel kun angivet om 7 familier og 4 enker (i alt 19 voksne og 18 børn), at de forsørges af fattigvæsenet, mens de forskellige rapporter fra Sundhedspolitiet opgiver yderligere 4 familier.

F. F. Ulrik derimod angiver, at der i 1870 blev givet fast almisse til 58 voksne og 81 børn, mens 25 voksne og 28 børn fik midlertidig hjælp. Det vil sige at godt 1/4 af gadens beboere fik offentlig fattighjælp. (Ulrik 1871a, 11). Endvidere skriver han, at Helliggeistes Sogns Understøttelsesforening gav hjælp til 8 enker med 11 børn, samt 21 familier med 47 børn – i alt 107 personer. (Ulrik 1871a, 12). Alle iberegnet betød det, at ca. 300 personer eller 40% af beboerne på dette tidspunkt i 1870 modtog fattighjælp fra enten det offentlige eller private. Året efter indsamlede F. F. Ulrik igen tal, der viste, at 41, familier og enkelte personer, havde

²⁹ Det var ikke kun fattigforsørgede, der var undtaget grundlovens demokratiske rettigheder, det var størstedelen af landets indbyggere, der af eftertiden har fået betegnelsen de fem F'er: fruentimmere, fattige, folkehold, fanger og

modtaget hjælp af Helliggeistes Sogns Understøttelsesforening. Hvad den offentlige fattighjælp angik var det vanskeligere, idet ”Fattigforstanderens med megen Omhu førte Dagbog er forkommet (...)” (Ulrik 1871b, 120).

Både den offentlige og den private fattighjælp havde mange forskellige former. Den offentlige kunne bestå af fast eller midlertidig almisse og blev ’genforhandlet’ cirka en gang årligt. Almissen kunne bestå af måltider, der kunne hentes, halvårlig huslejhjælp, der blev betalt til værten, eller brød. Om den sidste form for hjælp har Anna Andersen Sellerup i sin erindring nedskrevet, hvordan afhentningen af dette ’fattigbrød’ foregik:

Det var Drengenes Jobs at ”hente Brød” i Kastellet, og det var ingen blid...Medfart det fik paa den lange Vej til Hjemmet, da det ”8 punds” adskillige gange havnede paa den ofte plørede Jord, eller værre...i Rendestenen. Paa Indpakning tænkte kun Faa. Ikke engang i Forretninger blev Rugbrød og Sigtebrød pakket ind. (her citeret fra Pedersen, 1988: 100).

Den symbolske konstruktion af fattigdom

Blandt beboerne i Peder Madsens Gang fandtes altså flest, der modtog offentlig fattighjælp, og færre der modtog hjælp fra en understøttelsesforening. Understøttelsesforeningerne var blevet udbredt, siden præsten Johan Holck startede den første på Christianshavn i 1866. Han deltog aktivt i debatten om værdigt og uværdigt trængende og skrev senere i bogen *Om Godgjørenhed og Frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* fra 1869 om et fattigbesøg på Christianshavn:

Idet du aabner Døren, som fra den smudsige Trappe fører dig ind i Familiens eneste Værelse, møder dig en i høj Grad ubehagelig Lugt og Luft, som er meget vanskelig at beskrive men meget let at kjende, og som den, der har bevæget sig noget i de fattiges Boliger, godt kjender. Er det første Gang du gjør Besøg hos de fattige, betænker du dig maaske lidt, inden du træder ind, saa lidet indbydende er alting herinde, saa megen Smuds er der paa Gulv, Vægge og Loft, kort sagt over alt i den fattige Stue. (Holck 1869, 28).

Christianshavn var på dette tidspunkt en i mange henseender forarmet bydel med mange små lejligheder i dårlig stand. I disse boede uformuende mennesker, der var vanskeligt stillet både økonomisk og socialt, og derfor har bydelen haft meget tilfælles med Peder Madsens Gang. Johan Holcks beskrivelse af den stinkende og smudsige lejlighed fungerede som et led i en længere argumentation, som skulle illustrere forskellen mellem de, der var værdige til hjælp fra Christianshavns Understøttelsesforening, og de der ikke kunne gøre sig forhåbninger derom. For

Holck var den manglende renlighed ikke kun et udtryk for fattigdom, men havde ligeledes sin begrundelse i husmoderens ”Mangel paa Sands for Renlighed og Orden”. En kvinde, der ikke kunne holde hus, var ifølge Holck ikke værdig til at modtage hjælp fra den private forening, fordi hun formodentlig blot ville spille sin understøttelse på sold. (Holck 1869, 28-34).

Sammenkædningen af ordenssans og egnethed til fattighjælp går igen i følgende, der fandt sted i Peder Madsens Gang. Søndag den 11. december 1870 berettede en skribent på *Dagens Nyheder*,³⁰ under titlen *Dyb Armod*, om en opdagelsesbetjents ’jagt’ på et fruentimmer mistænkt for ”Bedrageri med leiede Klædningsstykker.”

Betjenten havde med hjælp fra stikkere fået oplysninger om kvindens tilholdssted; ”hun logerede paa en 2den Bagsal i en af de værste Rønner i den berygtede Peder Madsensgang.”. Betjenten allierede sig med en kollega, og sammen begav de sig ind i ejendommen, og beskrivelse af turen var yderst ’levende’:

der var saa mørkt, at de maatte tænde deres Blændlygter for ikke at risikere at brække Arme og Ben paa de faldefærdige Hønsstiger, hvor et smudsigt Toug traadte istedenfor Rækværk. Endelig naaede de da op til 2den Bagsal, fik den ormstukne Dør, der hverken havde Laas eller Slaa, lukket op, og kom ind i et lille mørkt, stinkende Rum med sprukne Vinduesruder og aldeles blottet for Meubler. I en Krog under Vinduet laa et Par Straasække og, rodet ind mellem dem, tildækket med en væmmelig Hoben Pjalter og Klude, laa da det af Opdagelsesbetjentene eftersøgte Fruentimmer, der ikke engang havde saameget som det allernødvendigste Klædningsstykke at dække sin Nøgenhed med. Da hun strax tilstod sig skyldig i den hende paasigtede Forbrydelse, fik Betjentene med megen Møje hos Husets øvrige Beboere laant nogle Pjalter til hende og kørte hende derpaa til Politikamret, hvorfra hun strax efter blev overført til Politiarresten, hvor hun, som hun selv sagde, for første Gang efter fjorten Dages Forløb fik en ordentlig Portion varm Mad at smage og kom i en ordentlig Seng.

Beretningen har ganske givet fået ’pæne mennesker’ til at gyse, hvilket angiveligt også var hensigten. Det karakteristiske for sproget i notitsen er, hvordan armodens enkelte skræmmende detaljer fremmales, mens der samtidig ikke er nogen direkte tilkendegivet fordømmelse. Notitsen stimulerer ikke desto mindre læsernes forestilling om, hvordan den nøgne og stinkende armod tog sig ud i Peder Madsens Gang.

³⁰ *Dagens Nyheder* (1868-1926) som bragte notitsen, tilhørte den københavnske populærpresse, der havde sin storhedstid i perioden 1860-1880. I forhold til de mere seriøse aviser udgjorde gengivelsen af dagligdagens ulykker, overfald og andre opsigtsvækkende hændelser en forholdsmæssigt stor del af avisernes redaktionelle stof. (Lehrmann 1998, 19).

Hos Sundhedspolitiet blev notitsen taget alvorligt og gav anledning til en nærmere undersøgelse af forholdene i den nævnte ejendom. Blot fem dage senere, den 16. december, fandt en udsendt betjent, at det omtalte værelse lå i nummer 3 på kvisten i forhuset. Det viste sig ganske rigtigt at være lille, og var beboet af de to ugifte tvillingsøstre Emilie og Ida Krøiter på 37 år og sidstnævntes spædbarn. Betjenten fandt, at værelset havde ”tilstrækkelig Lys og Luft gennem et Vindue med 4 Ruder til at aabne” og at det ”fandtes i det Hele i god og reenlig Stand.” Men der var ikke nogen kakkellovn, hvorfor der må have været isnende koldt taget i betragtning, at det var midt i december måned. Betjenten sluttede sin rapport om besøget med at skrive: ”efter hvad der er blevet mig meddelt og efter hvad her oplyst, er den ommeldte Anonce Usandhed Ord til anden” (K89/1870 (LA)). Den eneste sandhed ved notitsen var tilsyneladende, at der i lejligheden var blevet anholdt en kvinde ved navn Dorteia Bergstrøm.

Den 31. juli 1871, næsten otte måneder senere, blev Ida Krøiter og hendes 2-årige barn indlagt på Kommunehospitalet med tyfus. På grund af smittefaren kom distriktslægen F. F. Ulrik nu og inspicerede lejligheden, hvor Emilie Krøiter for en tid var alene. F. F. Ulrik skrev i sin rapport om lejligheden på kvisten: ”Der er stor Armod og Pigen er blottet for alt og Lejligheden trænger i høj Grad til at males. Jeg må derfor anmode om at Pigen [søsteren Emilie] gives Bolig paa Fattiggaarden.” (MIV 65/1871).

Den samme dag blev lejligheden visiteret af betjent J. Christensen fra Sundhedspolitiet, der langt fra fandt forholdene så kritiske som Ulrik. Af Christensens rapport fremgår det, at han havde talt med husværten Sandgaard, der var vidende om, at begge søstre boede på værelset, selvom det egentlig var for småt dertil. Sandgaard fortalte til betjenten, at han havde tilladt det: ”fordi disse Søstre altid holder reent og ordentlig hos dem og fordi der ere Adgang til det store Kjøkken”, men eftersom der havde været tyfus i lejligheden, opfordrede han Emilie til at tage ophold på fattiggården, mens Sandgaard blev pålagt at male lejligheden. (MIV 65/1871).

I *Byen tæmmes* benytter Lützen det metodiske begreb *symbolsk inversion* til at vise, hvorledes den borgerlige forestillingsverden blandt andet var opbygget gennem beskrivelsen af den sociale modsætning. (Lützen 1998, 25). Det er hendes pointe, at citater som ovenstående er eksempler på kultursammenstød, hvor de fattiges stinkende adfærd statuerer en håndgribelig modsætning til det renlighedsideal, middelstanden søgte at efterleve.

Jeg vil her bruge citaterne til at nuancere to problemstillinger, som jeg tidligere i specialet har kredset om. Den ene at den symbolske fremstilling af fattigdommen havde konkret betydning for beboerne i gaden. Den anden at det er interessant hvor forskellige opfattelserne og beskrivelserne af gaden kunne være.

Beskrivelsen af Peder Madsens Gang i *Dyb Armod* har været med til at indhulle gaden i

fattigmyternes tåge. Artiklen har forstærket samtidens billede af gaden som et sted, hvor der hovedsageligt boede uværdige fattige, og dermed også billedet af et sted hvor den private velgørenhed ikke gjorde megen gavn. Der er endvidere alvorligt, at sådanne beskrivelser har været med til at legitimere Sundhedspolitiets, Distriktslægerne og Fattigforstandernes gentagne besøg i de private hjem i en helt uhørt grad, langt mere end det var tilfældet for alle andre borgere i København. Disse mænd, overvejende fra middelstanden, gjorde det selvfølgelig i, hvad der for dem var en god og vigtig sags tjeneste, men i et andet perspektiv kan det også tolkes som daglige overgreb på menneskers privatsfære. Dette er også en af de væsentligste pointer i Kari Telstes artikel om Fjerdingen. Hun understreger, at den symbolske konstruktion af et område som amoralsk kan ses som et forsøg på at give det en bestemt fikseret identitet. En identitet som i realiteten selvfølgelig er mangfoldig, dynamisk og konstant udfordret af de forskellige mennesker, hvor mange ligheder de end måtte have, der bor i ethvert område. (Telste 2002, 219). Pointen er, at fattigdommen for beboere i Peder Madsens Gang både var en ramme i sig selv; de levede et liv, hvor det krævede dagligt slid, opfindsomhed og overvejelser af få mad på bordet, mens den overordnede diskursive, symbolske konstruktion også havde en helt konkret indflydelse på deres liv, hvilket vil blive endnu tydeligere i det næste afsnit.

I kapitel 1 beskrev jeg Scotts kritik af Gordon og dens betydning for mit arbejde med Sundhedspolitiets rapporter. Jeg satte spørgsmålstegn ved, hvilken repræsentation af virkeligheden rapporterne er udtryk for. Dette spørgsmål synes yderst relevant i tilfældet med *Dyb Armod*, Sundhedspolitiets gendrivelse af beretningen og den senere indlæggelse af Ida Krøiter, hvor Ulrik og betjent Christensen havde forskellige opfattelser af lejlighedens stand. Hvorfor er der så store uoverensstemmelser i disse menneskers opfattelse af virkeligheden i Peder Madsens Gang? Min umiddelbare forestilling er, at skribenten på *Dagens Nyheder* har overdrevet for at yde læserne en dramatisk historie. Men samtidig skriver han ikke noget, jeg med min viden om lejlighederne og gaden kan affeje som usandt. Det er altså muligt, at artiklens forfatter virkelig beskrev hvad han så, og at Sundhedspolitiets gendrivelse skyldes, at betjentene var hædede. De var vant til arbejdet med armoden, og hvor andre så horrible forhold, så de måske noget, der var bedre end det værste, de kendte til. Nuancerne er lidt anderledes i tilfældet med distriktslægen Ulrik og betjenten Christensen, der har forskellige opfattelser af søstrene Krøiters hjem. Ulriks officielle dagsorden var at bekæmpe sygdomme og højne hygiejnen i København, og han var tilhænger af nedrivningen af Peder Madsens Gang. Betjent Christensen derimod havde måske et mere hverdagsligt forhold til gaden og dens beboere og har haft ondt af søstrene, der som det fremgår altid holdt ”reent og ordentlig hos dem.” Pointen er, at der bag de mange rapporteringer om forholdene og beboerne i gaden gemmer sig mennesker, for hvem

armoden har taget sig yderst forskelligt ud. Det er ikke muligt at komme det nærmere end i denne sag, men problemstillingen har selvfølgelig haft betydning i mit arbejde med kilderne.

I næste afsnit vil det blive endnu tydeligere, hvilken konkret betydning den symbolske konstruktion og Myndighedernes interesse for gaden havde for beboerne.

Overbefolkning og sygdom

Det er en Selvfølge, at en saadan Befolkning i høi Grad maa være hjemsøgt af Sygdomme; thi Armod og Nød, en haard Kamp for Opholdet og dertil et overfyldt, usselt Hjem i en fordærvet Atmosfære svække i høi Grad Individets Modstandsevne, saa de fleste mere eller mindre ligge under for de skadelige Paavirkninger, som de alle ere udsatte for. (Ulrik 1871, 12).

Sådan skrev Ulrik om befolkningen i Peder Madsens Gang og understregede dermed, at fattigdom ikke kun var et økonomisk og socialt problem, men også et fysisk. Et liv med hårdt arbejde, tæt samliv i små rum og uden fast og stabil næring har betydet at mange mennesker var underernærede, fysisk svækkede og dermed mere modtagelige for sygdomme. (Mørch 1982, 21). Ulriks artikel stiller i sin titel spørgsmålet om, hvorvidt Peder Madsens Gang kan betragtes som et sygdomsfokus, og konklusionen var, at det kunne gaden i høj grad. Der var flere tilfælde af alle slags sygdomme, og børnedødeligheden var markant højere end i andre dele af København. Om nogen bar disse mennesker fattigdommens tegn på deres kroppe. Men hvordan var deres eget forhold til sygdomme? Det er ikke muligt at give et svar ud fra det kildemateriale, jeg har benyttet, men andres brug af erindringer kan bringe de subjektive opfattelser af sygdom tættere på. Dette er blandt andet tilfældet hos Ross, der i kapitlet ”She Fought for Me like a Tigress” skriver om mødres forhold til deres børns sygdom og sundhed, og fremhæver, at det handlede om de store perspektiver som livet og døden. Mødrene vidste godt, at spædbørnsdødeligheden var høj,³¹ og at chancerne for, at børnene fik en sikker opvækst, derfor var tilsvarende lave. I en trængt hverdag var der ikke plads til at bekymre sig om småting, og ved at ignorere småproblemerne håbede mødrene på, at børnene ville gøre det samme:

Late Victorian and Edwardian medical workers were astonished at the succes of an entire culture in not seeing such problems as perpetually running noses, decayed teeth, squinty eyes, infected sores, and rashes. Children afflicted with these conditions ran about cheerfully, apparently without distress and without worrying their mothers. (Ross 1993, 166).

³¹ I årene 1865- 69 nåede 20 ud af 100 københavnske spædbørn aldrig at blive 1 år. (Løkke 1998, 478).

Dette er ofte også det generelle billede, der skabes i fremstillinger af fattige københavnere i anden halvdel af 1800-tallet som for eksempel hos Anne Løkke: ”Gaderne i de store byen var fyldt med flabede, sultne, snottede, kirtelsyge, blege fattigunger.” (Løkke 1994, 38).

Et var, hvordan befolkningen selv så på sygdom, noget andet hvordan myndighederne gik til sagen. Angsten for epidemier havde blandt andet ført til Sundhedspolitiets oprettelse og på grund af mistanken om ’sygdomsfokus’, var Peder Madsens Gang en af de gader, hvor kontrollen var skærpet. De to farligste epidemiske sygdomme var kolera, og tyfus og de mere end tyve rapporter om både tyfus- og koleratilfælde i Peder Madsens Gang, jeg har gennemgået, viser, at der var en fast procedure, som blev fulgt ved disse tilfælde. En procedure der synes at være skabt med udgangspunkt i både en contagios og miasmatiske opfattelse af smitte.

Når Fattigforstanderen eller Distriktslægen konstaterede et sygdomstilfælde, blev der med det samme foranstaltet, at den eller de syge blev indlagt. Derefter blev Sundhedspolitiet kontaktet og havde til opgave at rømme lejligheden, hvor smitten var opstået. Ofte blev også lejligheder beliggende på samme sal rømmet. Rømningen medførte, at beboere og deres ejendele, i langt de fleste tilfælde, blev sendt til midlertidigt ophold på Ladegårdens særlige husvildeafdeling. Selve opholdet på Fattiggården blev administreret af Magistratens 3. afdeling, mens overflytningen af ejendele var politiets område. Når det i enkelte tilfælde er anført at beboerne har taget ophold på et ukendt sted, må det formodes at hænge sammen med, at overflytning til Ladegården medførte indskrivning som fattiglem. For mange af beboerne var det som bekendt allerede tilfældet, men de, der hidtil havde undgået den sociale devaluering, ville gøre meget for at bibeholde den ’frie’ status og fandt derfor selv ophold.

Herefter blev lejlighederne desinficeret ved ’Chlorrygning’. Sengetøjet eller ’Sengklæderne’, som de kaldes i rapporterne, blev sendt til dampdesinficering på Alm. Hospital, hvor man havde en dampdesinfektionsanstalt. Hvis ikke der fandtes noget sengetøj, er det angivet, at halmen og kludene, hvori folk havde haft leje, blev smidt væk. Herefter skulle lejligheden typisk stå tom i 14 dage til udluftning, og ejeren skulle hvidte murværket og lade træværket rense og oliere. Så kunne beboerne atter vende tilbage om end ofte i reduceret antal, da sygdommene krævede deres ofre.

Bag de nøgterne og temmelig ens rapporter om proceduren ved sygdomstilfælde gemmer sig selvfølgelig en lang række gadeoptrin, fordi folk ganske sikkert ikke fulgte frivilligt med:

Lørdagen den 16de September 1871

Distriktslæge Ulrik anmeldte Dags Eftermiddag Kl 2 paa Stationen et ugift Fruentimmer Sine

Amalie Hansen 24 Aar gl boende i Peder Madsens Gang No 3 paa Quisten tilgaden som lider af

Typhus exanthematicus, men Patienten vil ikke indlægges paa Hospitalet da hun er aldeles blottet

for Klæder og hun har desuden 1 Barn paa omtrent 3 Aar som hun formodentlig ikke vil skilles med.

Lægen erklærede at hun maatte afhentes liggende (...)

Samme Dag

Ved Stationens Foranstaltning blev hosnævnte Patientinde, ugift Frt. Sine Amalie Hansen i Eftm. Indlagt i Komm. Hosp. afhentet i Vogn derfra (...).

At komme på sygehuset var generelt forbundet med angst. Både for det fremmede og for hvad der skulle ske med resten af familien, hvis man havde en. (Vallgård 1985, 71). Vallgård påpeger endvidere, at der omkring 1870 ikke var nogen medicinske grunde til at behandle folk på hospitalet. Hospitalsvæsenet var endnu ikke så udbygget, at det kunne tilbyde en behandling alternativ til den, læger kunne tilbyde i private hjem. Derfor var sygehusene indtil omkring 1880 en del af samfundets løsning på det stigende antal fattige. (Vallgård 1985, 67). Indlæggelse var den billigste måde at hjælpe 'proletarerne' på. Privat lægehjælp var forbeholdt de velhavende.

På den ene side kan den ovenfor beskrevne procedure tolkes som myndighedernes nødvendige konkretisering af ønsket om at komme sygdomme og smitte til livs. Set fra beboernes synspunkt må det have været svært at forstå, at dette overordnede samfundsønske kunne legitimere daglige indgreb i deres liv og privatsfære.

Sundhedspolitiet har nok ikke selv opfattet udflytningerne som overgreb, for betjentene udførte deres arbejde. Den overordnede statslige og kommunale legitimering af aktiviteterne i blandt andet Peder Madsens Gang har været sammenknyttet med den symbolske konstruktion af området, som jeg har beskrevet i dette kapitel. En parallel er historien om Fjerdingen. Telste skriver ikke om sygdom i sin artikel, men hun reflekterer over sammenhængen mellem moralgeografi og myndighedernes overvågning. Disse refleksioner rammer meget præcist, hvad der også synes at have været tilfældet med Peder Madsens Gang:

The geographical location of the houses subjected to surveillance, however, indicates that the idea of privacy and its protection was not an asset to be enjoyed by people living in the districts that were culturally constructed as immoral and criminal. (Telste 2002, 230).³²

Netop i tilfældet med sygdom bliver denne overvågning helt konkret og fysisk. Man kan gå så vidt som til at sige, at disse kroppe, der bar fattigdommens tegn, var overvåget af myndighederne. Dette gjaldt i særlig udstrækning for kvinderne, fordi de fødte børnene og oftest var hovedansvarlige for opdragelsen. Endvidere var det kvinderne, der kunne benytte sig af muligheden for at sælge deres krop som prostituerede. Derfor var kvindernes kroppe til dels ikke deres egne – de blev kontrolleret af Fattigforstanderen, Distriktslægen og Sundhedspolitiet.

Afslutning

I dette kapitel har jeg undersøgt begreberne *fattighjælp* og *fattigdom*. Overordnet betragtet gik samfundsudviklingen mod en offentlig fattighjælp, der omfattede stadig flere grupper. Sideløbende hermed kom den private fattighjælp ind i billedet fra 1860'erne og frem. Den private fattighjælp var tiltænkt de såkaldte værdige trængende, hvoraf der ikke var mange i Peder Madsens Gang. Her var den offentlige fattighjælp mest udbredt, for gadens ry var dårligt og dermed også beboernes, uafhængigt af hvor forskellige de har været. Betydningen af den symbolske fremstilling af fattigdommen i gaden har været et væsentligt emne i kapitlet. Pointen var, at fremstillingen fikserede en bestemt fattigdomsidentitet, som fik konkret betydning i form af Sundhedspolitiets kontrol med gaden.

Behandlingen af samfundets fattige, i dette tilfælde beboerne i Peder Madsens Gang, baseredes på forestillingen om, at de kunne opdeles i værdige og uværdige og endvidere på en forståelse af fattigdom, der knyttede denne sammen med slette symboler. Beretningen i *Dagens Nyheder*, og reaktionen på den, giver anledning til at drage tvivl om, hvorvidt opdelingen i værdige og uværdige fattige var retfærdig. Hele sagen understreger nemlig, at fattigdom er et relativt begreb. Beskrivelsen af armod og definitionen af fattigdom kan have været meget afhængig af øjnene, der så.

Med udredningen af proceduren ved epidemiske sygdomme, satte kapitlet fokus på individuel frihed kontra strukturel magt, i dette tilfælde som statens ret til at intervenere i almindelige

³² Telstes refleksioner og mit eget syn på den symbolske konstruktion af rum har paralleller til den franske sociolog Pierre Bourdieu, der i sit forfatterskab blandt andet beskæftiger sig med, hvad han kalder 'trægheden i de sociale konstruktioner'. I artiklen *Et steds betydning* begrebsliggør han sammenhængen mellem det fysiske og det sociale rum og viser, hvordan konstruktionen af rum også har en indlejret magt og påpeger hvordan en sådan – ikke konkret magt - kan udøve symbolsk vold. Jeg skal ikke gå nærmere ind i Bourdieus begrebsunivers, men nævner ham fordi, hans tanker kan være med til at give en mere nuanceret forståelse af betydningen af symbolske konstruktioner af rum.

menneskers liv. Denne diskussion har filosofiske rødder tilbage i tiden, og har været et led i mange overvejelser omkring institutionaliseringen af det danske samfund fra midten af 1800-tallet og frem. Proceduren i forbindelse med sygdom i Peder Madsens Gang må helt klart tolkes som overgreb, og at den kunne legitimeres må opfattes som en indikation af, at de moralfilosofiske overvejelser om individets ukrænkelige frihed ikke omfattede de laveste klasser.

I næste kapitel vil jeg videre undersøge, hvordan myndighedernes interesse for beboernes liv og den symbolske konstruktion af gaden og fattigdommen havde helt konkret betydning for specifikke kvinder og deres familier.

Kapitel 4. Kvindeliv og kvindestrategier

I dette kapitel vil jeg beskæftige mig med fire specifikke kvinder. Gennem de oplysninger det har været muligt at finde, vil jeg forsøge at sandsynliggøre rammerne for deres liv, de problemstillinger der var knyttet dertil og de strategier, kvinderne havde mulighed for eller var tvunget til at vælge. Dette gør jeg dels ved at benytte kildemateriale og dels ved aktivt at inddrage problemstillinger, synsvinkler og resultater fra andres forskning, i den grad det kan understøtte, problematisere og nuancere mit eget.

De fire kvinder er valgt ud fra den betragtning, at de har forskellig biologisk alder ligesom de befinder sig på meget forskellige stadier af en livscyklus. På baggrund af forskellige oplysninger om deres familieforhold, arbejdssituation, boligforhold samt det, jeg hidtil har skrevet om Peder Madsens Gang, vil jeg undersøge kompleksiteten i kvindernes liv. Historierne er unikke og forskellige, men det er muligt at relatere dem alle til de to områder, *familie* og *arbejde*. Det analytiske felt bliver derved undersøgelsen af, hvordan disse sfærer har hængt sammen med kvindernes forskellige positioner i en livscyklus. Derfor vil jeg indledningsvist redegøre for nogle overordnede betragtninger om samlivsformer, kvindearbejde og livscyklus.

Gadens mange samlivsformer

A nuclear household was not identical with a nuclear family, since the domestic group may have included nonrelatives as well. Nor was a "family" restricted to the household, since extended family ties transcended the household unit. (Hareven 2000, 9).

Sådan skriver den amerikanske familiehistoriker Tamara K. Hareven om opfattelse af familien. Dermed sætter hun spørgsmålstegn ved definitionen af en familiær grundenhed og dermed i høj grad ideen om kernefamilien. Videre i denne argumentation spørger hun, hvor og på hvad man skal fokusere for at forstå samtidens opfattelse af familien og den værdi, den blev tillagt. Statistik og demografiske tabeller over familiestørrelser kan hovedsageligt fortælle noget om, hvilke mennesker der boede under samme tag, og hvad de officielle relationer mellem dem var. Derfra kan man ikke slutte til, hvilke opfattelser de har haft af det at bo sammen, og hvilket begreb de har haft om familien. Ved at stille disse spørgsmål problematiserer Hareven, hvorvidt den bedste forståelse af familiedynamikker kommer af at fokusere på, hvem der boede under samme tag. Hun påpeger, at der findes andre ligeså interessante problemstillinger. For eksempel om familiemedlemmer lavede mad og spiste sammen, eller hvordan deres sociale og økonomiske relationer var. (Hareven 2000, 9).

Den virkelige udfordring for forskningen består ifølge Hareven i at forklare, hvordan ændringerne i familiestrukturer for eksempel har hængt sammen med generelle økonomiske ændringer i samfund. Dette er også, hvad hun kalder sammenhængen mellem den individuelle tid, familiens tid og den historiske tid. Inden for rammerne af dette speciale kan jeg ikke bevæge mig langt i dette komplekse felt, men jeg har haft blik for disse problemstillinger i mit forsøg på at synliggøre subjektive erfaringer og strategier. Jeg mener dog, at en undersøgelse, som den Hareven eftersøger, delvist må formes efter en historisk metode, som den jeg benytter, men med et mere omfattende kildemateriale.

Det ideelle udgangspunkt for overordnet at kunne vise, hvordan samliv og familier ændrer sig ville være at kunne tage et 'snapshot' hver andet år. Denne mulighed har jeg ikke haft, men fokus på, hvor forskelligt folk har boet sammen i en enkelt gade på et bestemt tidspunkt, kan uden tvivl give noget af den samme effekt. En af mine hovederkendelser ved undersøgelsen af husholdene/familierne i gaden er, at jeg har fået bekræftet, at de må ses som yderst dynamiske og modellerbare størrelser.

Som det fremgår af tabel 6 var ægteparret basisgrundlaget i ca. 62% af gadens hushold. I 3/4 af disse boede ægteparret alene med eller uden børn – som en familie. I den sidste fjerdedel boede ægteparret med eller uden børn, men med en eller flere logerende. Omtrent 22% af husholdene havde en enke som basisgrundlag, og med undtagelse af tre var enkerne kvinder. Fire ud af fem af enkerne havde hjemmeboende børn, og halvdelen af dem havde logerende boende. De sidste 16% af husholdene rummede ugifte kvinder, hvoraf de fleste havde børn, gifte kvinder som ikke boede sammen med deres mand samt fraskilte eller separerede kvinder. Alene på baggrund af disse oplysninger tegner der sig et interessant billede, og i tabel 7 har jeg forsøgt at illustrere, hvor forskelligt husholdene kunne tage sig ud i to af gadens ejendomme. Når man ser på disse tegninger af samliv er det vigtigt at huske, at de udgør et øjebliksbillede og ikke kan rumme dynamik. En ny tegning et halvt eller et helt år senere ville give et andet resultat, fordi nye hushold var blevet formet. Både fordi mobiliteten var stor og folk flyttede meget, men også fordi fertiliteten og dødeligheden var høj.

Logerende

En af de interessante oplysninger undersøgelsen har givet er, at der i ca. hvert tredje hushold boede en eller flere logerende, og i tabel 8 har jeg samlet oplysningerne om disse. Fænomenet har ikke været unikt for Peder Madsens Gang. Hele folketællingen i 1870 viste, at der var 22.688 logerende i København, hvilket svarer til 12% af befolkningen. (Scharling 1885a, 541). Den logerende er en interessant figur, både set i forhold til familien og i forhold til det enkelte individs livscyklus. I forhold til familien fordi den logerende er med til at udfordre forestillingen

om familiestrukturer: "Lodging was one major rubric under which its [familiens] biologically-defined limits were breached, by an instrumental relationship, based on economic and service exchange." (Hareven og Modell 1973, 468).

I dag indtager den logerende rollen som lejer af overskydende plads i et singlehushold og kun i ganske sjældne tilfælde hos kernefamilier. I 1870 udgjorde den logerende et uundværligt økonomisk tilskud til en trængt familieøkonomi, og måske kunne hun eller han også hjælpe på andre måder. Den logerende har været en integreret del af mange byhushold, og det har været et vilkår for de fleste mennesker at være logerende i længere eller kortere perioder af deres liv, fra de flyttede hjemmefra til de blev gift og stiftede eget hushold.

I deres artikel beskriver Hareven og Modell videre, hvordan familiens fleksibilitet og bøjelighed i forhold til fremmede gjorde den til et kærkomment mål for unge personer, der lige var kommet til byen. Forvirringen over storbyen, de økonomiske overvejelser i forhold til job og ikke mindst behovet for at socialisere, gjorde værtsfamilien til et trygt og vigtigt sted. (Hareven og Modell 1973, 470). At være logerende kunne være en måde, hvorpå de unge mennesker kunne få en surrogatfamilie: "from a family of orientation to a family of reorientation." (Hareven og Modell 1973, 475). Det billede, som Hareven og Modell tegner af den typiske logerende, er udarbejdet på baggrund af kildemateriale fra amerikanske byer. I Peder Madsens Gang, hvor jeg vil koncentrere mig om de kvindelige logerende, så billedet imidlertid noget anderledes ud.

Det var et vilkår for mange kvinder at være logerende fra de flyttede hjemmefra til de blev gift. Mange af dem har selvfølgelig været tjenestepiger, der boede, hvor de tjente. Men i perioder uden tjeneste, hvor de måske beskæftigede sig på andre måder, har de været logerende.³³ Resultaterne af gennemgangen af de kvindelige logerende i Peder Madsens Gang er overraskende, fordi de viser, at to ud af tre af de logerende var ældre end 36 år, og at gennemsnitsalderen var 42 år. Dette nuancerer det generelle billede af den logerende som ung og lige kommet til byen. I stedet kan man på baggrund af kildematerialet fremsætte to supplerende og fremtrædende kategorier af logerende. Den ene var enker og hovedsageligt ældre enker. Flere af dem havde stadig børn, og de boede oftest hos et gift par eller hos en anden enke. At disse ældre kvinder var nødt til at leve deres liv som logerende peger på, hvor svære de økonomiske vilkår har været. Yngre ugifte kvinder kunne bedre forsørge sig selv, mens ældre kvinder var en udsat gruppe, for hvem mulighederne for at tjene penge var vanskeligere. Den største gruppe var ugifte kvinder, der var ældre end 36 år. Kvinder der ganske givet har haft mange individuelle årsager til ikke at have giftet sig. En af grundene kunne sagt lidt groft være, at de udgjorde en overskudsgruppe i samfundet. Dette var et resultat af, at der var flere kvinder end mænd i

³³ Måske med undtagelse af de første år fra kvinderne var 14 til de var 16-17 år. Hvis de ikke kunne finde en plads har jeg fra visitationsprotokollerne flere eksempler på, at de flyttede hjem i perioder, hvis det kunne lade sig gøre.

København, hvilket skyldtes at der indvandrede flere kvinder, og at dødeligheden blandt mænd var højere. (Højgaard 1984, 99). Jeg har ikke noget kvalificeret sammenligningsgrundlag fra resten af København. Derfor er det ikke muligt at sige om dette billede, hvor gruppen af ældre kvinder har udgjort en stor del af de logerende, har været generelt. Men faktum er, at sådan var det i Peder Madsens Gang.

Som nævnt flere gange kan folketællingen kun give et statisk billede af Peder Madsens Gang på en ganske bestemt dag. Derfor er det svært at sige, hvor lang tid de logerende, der figurerer i folketællingen, havde boet der. I sin artikel om Peder Madsens Gang skriver Ulrik, at antallet af logerende var langt større end det fremgik af tællingerne. Dette skyldtes, at der fandtes:

saadanne Lokaler, hvor Beboerne indtage Vagabonder af begge Kjøen. Her søge et Dusin til en Snes Individuer, for at undgaae Politiet, henimod Midnatstid til, for paa Gulvet, Side om Side ved hinanden, at finde et kummerligt Natteleie. (Ulrik 1871a, 11).

Konsekvensen af denne adfærd var ifølge Ulrik, at gaden var langt mere overbefolket end Sundhedspolitiet kunne påvise med sine besøg. (Ulrik 1871a, 10). Måske refererede han blandt andet til kvistværelset i nummer 7 hos arbejdsmanden Volkmann og hustruen Caroline Beck. (LA, G8/1869). Her fandt to betjente den 26 maj 1869 klokken 5 om morgenen, at ”6 Mandspersoner og 3 Fruentimmer (...) henlaae tæt sluttede ved Siden af hinanden”, og videre blev det noteret, ”at Volkmanns Bopæl er Tilholdsstedet for straffede og fra Ladegaarden bortgaaede Personer.” Betjentene tog fem af de ni logerende med på stationen. Sagen blev fulgt op med endnu et besøg hos Volkmann. Den 14. juni klokken fem om morgenen fandt to betjente denne gang fem mænd og en kvinde på gulvet, hvoraf de fire ikke var meldt som logerende hos politiet.

Udeladelse af anmeldelse af de logerende og overbefolkning var Volkmanns ene forseelse. Den anden havde en mere moralsk karakter og gik på, at de logerende var af begge køn og lå afklædte mellem hinanden. At det har været defineret som moralsk forkasteligt, har sat mange mennesker i Peder Madens Gang i et dilemma. Det har ikke kun været i Volkmanns lejlighed, at voksne mennesker af forskelligt køn, der ikke var gift med hinanden, sov ”halvt afklædte imellem hverandre”. Det har været dagligdagen i mange af de hushold, der husede logerende. Hvordan skulle disse mennesker ellers sove, når de boede sammen på et enkelt værelse?

Hareven og Modells artikel har også til hensigt at undersøge, hvorfor den logerende som figur, fra århundredeskiftet og frem blev mindre og mindre velkommen hos amerikanske familier. Moralister begyndte at tale om ”the lodgers evil” og henviste til overbefolkningen. Hareven og Modells pointe er imidlertid, at bekymringen ikke blot var spatial, men i lige så høj grad moralsk.

(Hareven og Modell 1973, 468). Denne moralske bekymring synes også at lure i rapporten fra Peder Madsens Gang, hvor betjentene videre skrev: ”ligesom at ogsaa maa anføres af det synes højst forargerligt at Mandfolk og Fruentimmere som ovenfor berørt henligge halv afklædte imellem hverandre.” De logerende havde betalt for overnatningen, og at ligge halvt afklædte mellem hinanden klokken fem om morgenen var deres midlertidige samlivsform. De var arbejdsfolk på mellem 22 og 44 år, der havde brug for et sted at være. De havde boet på værelset mellem en nat og seks måneder. Økonomi og et sted at sove har været vigtigt, og det er tvivlsomt, om der for udlejerne og de logerende overhovedet har været moralske overvejelser inde i billedet.

Den konklusion, som Hareven og Modell kommer frem til, synes også at gælde her; logerende udgjorde en måde, hvorpå familier fik mere kontrol over deres liv, ikke en måde hvorpå de mistede den. Familien var ikke sårbar. Den var føjelig og kunne sagtens rumme fremmede. (Hareven og Modell 1973, 477- 478). At logerende blev mere sjældne gæster hos familier fra århundredeskiftet og frem har nærmere haft den årsag, at de økonomiske vilkår for arbejderklassen blev bedre og den logerendes økonomiske bidrag dermed overflødiggjort.

Myten om de tre generationer

Udover de betragtninger om samlivsformer, som det er muligt at gøre på baggrund af folketællingen, er der også nogle grundlæggende vilkår for muligheder for samliv, der er væsentlige at få med. Marie Andersen boede en overgang sammen med sine døtre og sine to børnebørn, men ved folketællingen bestod kun et enkelt hushold i gaden af tre generationer.³⁴ Dette er ikke så mærkeligt, eftersom husholdet med tre generationer i 1800-tallet er en sejlivet myte, som familieforskningen har forsøgt at aflive. At kende deres bedsteforældre var noget mange mennesker aldrig oplevede. Det var ikke muligt på grund af kombinationen af en høj ægteskabsalder, en høj fertilitetsrate og en lav levetid. Gennemsnitsalderen for giftermål var i 1870 31,3 år for mænd og 28,2 år for kvinder. (Scharling 1885, 496). Ved denne alder havde de cirka 35 år tilbage at leve i; kvinder lidt mere, mænd lidt mindre. (Westergaard 1885, 454). I langt den største del af tiden i ægteskabet har der været børn – ofte helt til livets ende, fordi kvinderne

³⁴ Hos familien Petterson i Peder Madsens Gang 5, stuen boede en bedstefar.

vedblev at få børn til de kom i overgangsalderen.³⁵ De ældste børn kom i giftealderen, når forældrene var gamle eller måske allerede døde, mens de yngste børn kunne være ganske unge, når de mistede deres forældre. Disse sammenhænge viser en af de helt store forskelle på kvinder i 1870'erne og kvinder i dag. Nemlig at tiden brugt på reproduktion er svundet betragteligt ind. Kvinder, der har børn, vil i dag typisk have i hvert fald 20 år alene, efter det sidste barn er flyttet hjemmefra. Omkring 1870 døde kvinderne ofte, mens deres sidstfødte stadig boede hjemme. At opleve ungerne flyve fra reden har ikke været normen i 1870, måske nærmere tværtimod.

Ovenstående fører endvidere til en anden pointe, der er implicit i alt, hvad jeg skriver om kvinder, ægteskab og familier. Nemlig den, at ægteskabet og kvindens afhængighed af en mand måske var samfundsnormen, men at det for mange kvinder var den måde, hvorpå de kom til at leve den mindste del af deres liv. Mange af dem levede samlet længere som ugift og senere som enke, end i et ægteskab. Endvidere har mange af kvinderne været gift med mænd, der ikke havde arbejde hele året rundt. Derfor har de ikke kunnet lægge deres liv an på at blive forsørget. Det har været for risikabelt, og det har de godt vidst. (Pedersen 1989, 123). Denne pointe får stor betydning i afsnittene om de enkelte kvinder.

Efter disse grundlæggende forudsætninger for at forstå sammenhængen mellem individuel livscyklus, familietid og samfundstid vil resten af specialet handle om Marie Mathilde Frederiksen, Thora Emilie Egmuth, Andrea Josefine Holm og nok engang Marie Andersen.

Ung, ugift og offentligt fruentimmer – Marie Mathilde Frederiksen

At tjene til livets ophold

Marie Mathilde Frederiksens journal i arkiverne er mere omfattende end de fleste andre, jeg har læst, og alene det, at der er mere end ti indføjelser fra februar 1866 til marts 1869, gør den interessant.³⁶ Journalen handler om en ung kvinde, der tilsyneladende var utugtig, prostitueret og småkriminell. Men set i et lidt andet lys handler den også om en kvinde, der kæmpede for at

³⁵ Jeg kommer ikke til at gå ind i en diskussion om børneantal og kendskab til prævention. Men det er interessant, at forestillingen om, at man 'i gamle dage' havde mange børn, fordi man ikke havde mulighed for at begrænse sig, kan udfordres. Jeg har kun haft mulighed for adgang til viden om levendefødte børn, og det er derfor ganske svært at sige, hvor ofte kvinderne har været svangre og enten frivilligt eller ufrivilligt har aborteret. Men mange familier havde 'kun' mellem tre og fem børn, og det springende spørgsmål er, hvorvidt dette skyldes aborter og høj spædbørnsdødelighed eller om det rent faktisk også har haft en sammenhæng med viden om prævention. Ifølge Ingeborg Christmas- Møller, der har skrevet en bred kulturhistorisk artikel om emnet, har viden om 'naturlige' metoder til undgåelse af svangerskab været alment udbredt. Udover afbrudt, anal og oralt samleje var kvinder også vidende om, at lange ammeperioder udsatte næste svangerskab. (Christmas- Møller 1984, 15). Christmas- Møller skriver dette som om kvinderne vidste, at det skyldtes, at den lange ammeperiode kombineret med underernæring udsatte ægløsningen, men jeg stiller mig tvivlsom overfor, om de har haft denne erkendelse. Det må nærmere have været sådan, at de vidste, det virkede, men ikke nødvendigvis kendte den biologiske forklaring på hvorfor.

³⁶ Oplysningerne om Marie Mathilde Frederiksen har jeg fra: Sager vedr. Indskrivning af offentlige Fruentimm. 1965- 67.

overleve, og måske kan man gå så vidt som til at spørge, om den ikke også handler om en kvinde, der gerne selv ville bestemme over sit liv og til en vis grad gjorde det. Marie Mathilde blev født den 7. april 1850, og arkiverne rummer dermed spor af hendes liv, fra hun var knap 16, til hun var næsten 19 år. Sporene giver næring til overvejelser om, hvorvidt hun var en stakkels og svigtet pige, en rigtig utætmet rod eller en selvstændig voksen, der vidste, hvad hun ville og gjorde. Eller hvad skal man egentlig tænke?

Marie var født og opvokset i København som datter af en skomagersvend og fik sin første tjenestepuds kort før sin 14- års fødselsdag; hos en modehandlerinde i Skindergade hvor hun var i 3 måneder.³⁷ Pladser var ofte vanskelige at få, og derfor boede hun atter en kort stund hos sine forældre. Den næste plads hun fik var hos en fuldmægtig Schönberg og varede indtil 1. september 1864. Marie Mathilde stod igen uden arbejde, men havde ikke længere muligheden for at flytte hjem – for hjem havde forandret sig. Faderen var død, moderen havde hurtigt giftet sig igen, og stedfaderen ville ikke have hende i hjemmet. I stedet flyttede hun ind i et logi i Skomagergade, hvor også søsteren Mathilde Wilhelmine boede. Marie Mathilde må på dette tidspunkt have været ganske forarmet, for søsteren betalte hendes logi i 8 dage, indtil hun selv fik arbejde på Lauritzens Cigarfabrik på Nørregade. At det netop var på en tobaksfabrik, hun fik arbejde, har ikke været nogen tilfældighed. Tobaksfremstilling var et af de fabriksområder hvor antallet af kvindelige arbejdere var stort. Kvinder, der arbejdede på fabrik var samlet inden for nogle bestemte fag: bomuld- og linnedfabrikker, uldvarefabrikker, papirfabrikker, chokoladefabrikker, cikoriefabrikker og tobaksfabrikker. (Emerik og Siim 1976, 26). I 1874 udgjorde kvinder og børn halvdelen af arbejdsstyrken i tobaksindustrien, og siden 1870 var der sket en udvikling fra den håndværksmæssige til manufakturrelle produktionsmåde (Emerik og Siim 1976, 24), men jeg formoder, at kvinder også i de mindre virksomheder, der var almindelige frem til 1870, har udgjort en stor del af arbejdskraften. Marie Mathilde Frederiksen er ikke det eneste eksempel fra det kildemateriale, jeg har benyttet. Der findes flere, der angiver at have arbejdet på tobaksfabrik, og tre der angiver at arbejde på cikoriefabrikken Cigorin på Vesterbro.

Arbejdet på cigarfabrikken havde Marie Mathilde indtil marts 1865, hvor hun igen fik en plads. Først fire måneder hos en kok og derefter hos en gartner, hvor hun på trods af stor utilfredshed med tjenesten forblev indtil februar 1866. Kilderne kan ikke fortælle noget om, hvad livet bød Marie Mathilde i disse måneder som tjenestepige. Men hendes fremmøde på politistationen den 8. februar 1866 peger på, at det nok har været utilfredsstillende.

³⁷ Tinne Vammen skriver i sin bog om tjenestepiger, at den månedlige ansættelsesform var den mest udbredte i perioden 1880 til 1920, og det kildemateriale jeg har benyttet peger på, at dette også i store træk gjorde sig gældende i perioden omkring 1860-70. (Vammen 1986, 15).

På denne dag bad den 15 år gamle Marie Mathilde nemlig om at blive indskrevet som offentligt fruentimmer. Ønsket blev efterkommet – men det var ikke i politiets protokol, hun blev indskrevet, men derimod i det offentlige fattigvæsens register som værende uden bolig, erhverv eller indkomst. Hos moderen var der stadig ingen hjælp at hente. Hun havde derimod meddelt politiet, at Marie Mathilde var at betragte som ”et fordrevet pigebarn der ikke ville foretage sig noget fornuftigt”. Den unge kvinde blev derfor sendt på Ladegården, hvor mange kvinder fra Peder Madsens Gang på et eller flere tidspunkter i deres liv har tilbragt nætter – ikke mindst i forbindelse med udflytning på grund af sygdom som beskrevet i foregående kapitel. Marie Mathilde var der i ti dage, inden hun stak af og igennem to måneder havde fem forskellige pladser, som hun alle ”var løbet bort fra”.

Dette kom frem, da Marie Mathilde på søsteren Mathilde Wilhelmines opfordring, var blevet hentet af politiet lørdag den 21. april. Søsteren havde forsøgt at hjælpe ved at skaffe den ene plads efter den anden og havde derefter kontaktet politiet i afmagt. På dette tidspunkt havde Marie Mathilde i mere end to uger levet uden et sted at bo, uden et arbejde og derfor uden penge. Hendes eneste mulighed havde været at pantsætte nogle af sine sparsomme klæder. Og hendes eneste ejendele var netop tre lånesedler på tøj, som hun forsikrede var hendes eget.

Pantsætning

Lånesedler har været et ganske velkendt syn i København. Derfor vil jeg for en kort stund bevæge mig væk fra Marie Mathilde og beskrive fænomenet pantsætning, fordi det har været brugt som en aktiv indtjeningsmulighed i en skrabet husholdning.

Mine kilder til beskrivelse af pantsætning er visitations- og indskrivningsprotokollerne. Heri findes flere eksempler på kvinder, der forklarer, at de har måtte pantsætte sengetøj og egne klæder for at klare sig i perioder. I rapporterne er det ofte nedskrevet som en indkomst: ”at ernære sig ved Pantsætning.” Der findes også flere tilfælde, hvor det drejer sig om klæder, der var stjålet fra for eksempel logiværter eller bordelbestyrere. Det har ikke været nogen guldgrube at benytte sig af pantsætning, men et skørt eller et lagen kunne for eksempel give 1 krone, og det har måske været nok til at komme over de næste par dage i svære tider.

Ifølge Ulrik var der i 1869 ca. 160 pantelånere i København, hvoraf en, som bekendt, boede i Peder Madsens Gang. (Ulrik 1869, 2). Ulrik kendte udmærket til fænomenet og skrev i bogen *Ved hvilke Midler bør Fattigdommen modarbejdes* om den for mange familier svære vintertid:

For at tilvejebringe de første Fornødenheder, bødes der på dette Afsavn ved at udsætte de få Gjenstande, Familien ejer; thi Forsynlighed er desværre ej almindelig. Det tarvelige Indbo

vandrer Styk på Styk til Pantelåneren, og når Våren kommer og Arbejdet atter begynder, så optager Indløsningen af disse Gjenstande, deres Søndagsklæder, Ur, små Kostbarheder, ja endog Sengklæder og de fornødne Arbejdsredskaber, med de påløbne høje Renter, hver Skilling, der efter Bestridelsen af de første Fornødenheder kan undværes af den tarvelige Indtægt. (Ulrik 1869, 1-2).

Med citatet får Ulrik også knyttet pantsætning som fænomen til de uværdigt trængende, fordi den udgjorde en slags essens af mangelen på fremadsynethed. Men netop muligheden for at skaffe hurtige penge til mad har forståeligt nok fristet mange.

Fænomenet var ikke kun københavnsk. Ross skriver om pantsætning i London og nuancerer fænomenet yderligere ved at gøre det kønsspecifikt. Hun peger på, at pantsætning næsten udelukkende blev foretaget af kvinder og endvidere, at handel med og bytning af lånesedler foregik i komplekse netværk over hele byen. Dette kom frem, efter at det engelske Parlament i begyndelsen af 1870'erne foranstaltede en undersøgelse, der skulle kaste lys over fænomenet, og chokeredes over dets udbredelse. (Ross 1993, 82). Ross beskriver, hvordan pantsætning for mange kvinder var et nødvendigt tilskud til husholdningen og giver eksempler på erindringer, hvor mødre huskes for at have oparbejdet særlige evner udi kunsten at pantsætte. Disse evner var viden, om hvilke pantelånere der gav de bedste priser, hvordan man bedst fik sengetøj til at se pænt ud og ikke mindst, hvordan man pruttede og handlede både hos pantelånerne, men også med andre kvinder. (Ross 1993, 83). En viden der må have krævet en evig interesse for de nyeste ændringer på området.

I et større perspektiv skal pantsætningen ses som en af de muligheder, der var for at tjene penge. Det kan altså meget vel have indgået som del af kvinders strategi til, hvordan et husholdningsbudget kunne hænge sammen. Som en mulighed at ty til, når der ikke var andre indtægter at købe mad for.

Indskrivning

Politiet løste problemet med den afhentede, forarmede Marie Mathilde ved atter at sende hende på Ladegården. Dette er nok ikke sket i forståelse med den unge kvinde, idet hun aldrig kom tilbage efter sin første udgangstilladelse. I de næste fire måneder boede hun blandt andet hos skomager Lundstrøm i Peder Madsens Gang nummer 7 og arbejdede på en kludfabrik. Den 13. juni 1866 var hun igen på stationen og måtte fortælle politiet, hvad hun havde foretaget sig siden sidst. Denne gang var hun blevet bragt ind, fordi hun ”i Forening med et andet Fruent: og 3 Mandspersoner havde taget Natteophold bag Schous Mølle på Christianshavns Vold.” Mændene havde hun og den anden kvinde truffet i Vognmagergade aftenen før, hvorefter de var blevet enige om at tage natteophold på volden. Politiet var interesseret i at vide, om hun havde

bedrevet utugt med mændene, men det benægtede hun. På trods af benægtelsen blev Marie Mathilde samme dag underkastet en lægevisitation og fundet smittet med syfilis, hvorfor hun blev indlagt i to uger.

Udskrevet fra hospitalet fortsatte hendes liv på samme omskiftelige vis. Hun boede på Ladegården i nogle uger og dernæst hos sin onkel, skomagervenden Dithmer, frem til september. Hun boede derefter igen hos søsteren, der nu havde logi i Smedens Gang, indtil 12. januar 1867 og dernæst i forskellige logier. I hele den tid arbejdede hun på Tobaksfabrikatør Salomonsens Fabrik på Nørrebro og havde mødt en tobaksspindersvend ved navn Harald Svane, som hun var blevet kæreste med. Sideløbende dermed havde hun også suppleret sin indtægt ved at være sammen med forskellige mænd. Dette forklarede hun på politistationen torsdag den 21. november 1867. Hun var mødt op på eget initiativ og havde endnu engang bedt om at blive indskrevet som offentligt fruentimmer.

Ønsket blev efterkommet, og fra den 22. november kunne Marie Mathilde lovligt ernære sig ved prostitution. Hvis hun vel at mærke overholdt myndighedernes regler om at være tilknyttet et bordel og at møde op til de ugentlige lægevisitationer. Straffen for udeblivelse var 48 timer i arresten på vand og brød, hvilket Marie Mathilde oplevede flere gange. En enkelt gang blev hendes udeblivelse endda takseret til fire dages ophold i arresten.

Efter indskrivningen synes Marie Mathildes liv altså ikke at være blevet mindre omtumlet. I de to første måneder boede hun igen i forskellige logier, stak to gange af fra bordelværter og var indlagt med syfilis. Dette blev alt sammen for meget for onkel Dithmer, der hentede hende og meddelte politiet, at han tog hende i huset og dermed i sin forvaring. Det står ikke skrevet direkte, men jeg formoder, at Dithmer ville redde hende fra prostitutionen og den nedværdigende ugentlige lægekontrol. Men det onklen kunne tilbyde Marie Mathilde, materielt eller socialt, var i hendes øjne ikke bedre, end hvad hun havde. I hvert fald forlod hun hans hjem allerede samme dag, som han havde hentet hende. Det fortalte han til politiet fire dage senere sammen med en erklæring om ”at han ikke vilde have hende i sit Huus” eller ”sørge for hende”.

Den sidste tid, hvor jeg har haft mulighed for at følge Marie Mathilde, boede hun i Peder Madsens Gang 6 hos bordelværten Nissen. Herfra stak hun af sammen med en anden tilknyttet kvinde i begyndelsen af marts 1869. Nissen meldte dem til politiet, fordi de havde taget to skørter og et lagen med sig, der tilhørte ham. Og den 15. marts efter at have danset til den lyse morgen i Colosseum på Værnedamsvej,³⁸ blev hun anholdt og videregivet til hovedstationen, hvorefter hendes spor forsvinder.

³⁸ Ifølge Lützen blev Colosseum (Colossæum) i folkemunde kaldt Klodsen. Det der oprindeligt, af grundlæggeren R. T. Kehlet, var tænkt som en fornem dansesalon for et anstændigt publikums dannede morskab, var i stedet blevet et sted, hvor fabrikspiger, slagtersvende, bønder og løsagtige kvinder slog sig løs. (Lützen 1998, 63).

Tjenestepigeprostitution

Det er ikke nogen tilfældighed, at Marie Mathildes liv som prostitueret fulgte efter en periode med forholdsvis korte ansættelser som tjenestepige. Arbejdet som tjenestepige havde store usikkerhedsmomenter for kvinderne. De var ugifte, uformuende og ofte uden sociale netværk i København. En fyring fra en tjenestepuds kunne betyde efterfølgende uger og måneder uden arbejde, hvor kvinderne måtte finde andre muligheder for at tjene penge. Og det var fra tjenestepigeerhvervet, de fleste prostituerede blev rekrutteret. (Vammen 1986, 185- 187). Prostitutionen kom til at fungere som ”overlevelsesstrategi under særlige livsomstændigheder.” (Vammen 1986, 173).

Prostitution var lovligt i Danmark mellem 1874 og 1906, men allerede fra begyndelsen af 1800-tallet indførtes et reguleringssystem, hvor prostitution blev tolereret, hvis den prostituerede lod sig indskrive. Med indskrivningen fulgte også, at kvinderne underlagde sig samfundets kontrol i form af protokollering og ugentlige lægevisitationer. Lützen har sidestillet kontrolsystemet med de forbedringer, der fra midten af århundredet blev udtænkt til byens gas-, vand- og kloaksystem: ”hvis den [prostitutionen] blev gjort offentlig og dermed blev underlagt kontrol og overvågning, var den at ligne med et moderne kloaksystem, der også lå skjult for byens borgere, blev passet af kloakmestre og diskret førte byens affald bort.” (Lützen 1998, 222).³⁹ Dette billede udtrykker samtidig den utrolige samfundsmæssige dobbeltmoral, som prostitutionen var omgivet af. Reguleringssystemet i perioden inden 1874 var dobbeltmoralisk på flere måder. Først og fremmest fordi hemmelig prostitution var strafbart, mens prostitution reguleret af samfundet var lovlig. Reguleringssystemet havde derfor den konsekvens, at store grupper af kvinder, der levede i en gråzone, hvor indtægten indimellem blev suppleret ved prostitution, blev tvangsindskrevet til fuldtids-prostitution. Dobbeltmoral var det i høj grad også, når mænd af middelstanden diskuterede prostitution. De lod en dybfølt afsky for og fordømmelse af de prostituerede gå hånd i hånd med argumenter for nødvendigheden af at have ventiler i samfundet til den udfarende mandlige seksualitet. De prostituerede var altså uundværlige, men samtidigt stigmatiserede, og det var kun kvinderne, der skulle smittekontrolleres. Myndighedernes eneste bekymring i forhold til kunderne var, hvordan man kunne sikre, at de ikke blev smittet med kønssygdomme.

At dømme efter protokollerne levede Marie Mathilde som hemmeligt prostitueret i nogle år, før hun blev indskrevet. Indskrivningen fremstår som et frivilligt valg, idet Marie Mathilde selv henvendte sig på stationen, men set i lyset af ovenstående kan det problematiseres, hvad der var drivkraften bag hendes ønske. Måske er hun netop et godt eksempel på den type unge kvinder,

³⁹ For en mere nuanceret og udførlig beskrivelse af diskussioner, positioner og forslag i tiåret inden prostitutionens lovliggørelse og om tvangsindskrivning og tvangsvisitation, se Lützen 1998, 219 - 244.

der kom i klemme i samfundets system og blev tvunget ud i reglementeret prostitution. Samfundet satte navn på hendes og hundredevis af andre kvinders livsførelse, men fra kvindernes egen synsvinkel har situationen nok haft en noget mere nuanceret karakter.

Marie Mathilde kunne ikke rigtigt finde sig til rette i sine tjenestepladser. Hendes liv var omtumlet og karakteriseret ved ikke at have nogle faste fysiske rammer, men præget af nye arbejdsgivere, mellempårer uden arbejde, nye natlige logier og ikke mindst nye bekendtskaber; heriblandt forskellige mænd. Rapporterne vidner om et liv, der i lange perioder var præget af både mangel på penge og dermed også en bolig, og i den kontekst er forbindelsen til mænd ganske forståelig. I disse forhold har kærlighed, sex og økonomi været flettet sammen i mere komplekse mønstre, end titlen 'offentligt fruentimmer' umiddelbart dækker over. Telste formulerer det som: "a variety of relationships, such as dating, pick-ups, occasional prostitution and temporary alliances." (Telste 2002, 226).

I disse kvinders liv har der ikke været plads til moralske overvejelser om kønsopdelte sovepladser og dydighed. Horisonten har været langt kortere og har drejet sig om at få penge, så det var muligt at overleve. Derfor har en betalt aften i morskab, et måltid og noget at drikke på en beværtning eller kontanter været et kærkomment alternativ til sliddet på en arbejdsplads. Det er ikke svært at forestille sig, hvor hårdt livet som tjenestepige har kunnet være. Vammen beskriver, hvordan pigerne ofte arbejdede mere end 16 timer i døgnet hele ugen, og påpeger, at middelklassekvinder ofte kunne være lunefulde og besværlige i rollen som arbejdsgivere. (Vammen 1986, 49- 79). Oveni dette var lønningerne lave, både for tjenestepiger, men generelt også for kvindearbejde. Gennem mandlige bekendtskaber kunne kvinderne på en dag måske tjene de samme penge, som det ellers ville tage en uge med klud og spand i et middelklassehjem at slide ind. Det er på baggrund af disse vilkår, man må stille spørgsmålstejn ved, om kvindernes seksuelle modydelser for penge eller andet nu også var egentlig prostitution. En vigtig pointe er, at det først og fremmest var økonomiske vanskeligheder, der tvang kvinder til at afsøge alternative muligheder. Ikke kun unge kvinder som Marie Mathilde, men også ældre, gifte kvinder. Possing beskriver prostitutionen og legaliseringen af den som: "et slags sikkerhedsnet for arbejderkvindernes selvforsørgelse." (Possing 1980, 55).

De spørgsmål, jeg indledningsvist stillede om, hvordan man skal anskue Marie Mathilde, er ikke blevet besvaret. Men selv på baggrund af det skrevne vil jeg betvivle, hvorvidt hun var en stakkels pige og et offer i et kynisk samfund. Overordnet, strukturelt set er det selvfølgelig trist, at arbejdsvilkårene for kvinder var så dårlige, at prostitution var et attraktivt alternativ. Og det kan gøre en ganske trist at tænke på, hvordan Marie Mathilde mere eller mindre blev tvunget ind i et system af reguleret prostitution og derefter straffet for ikke at passe sit job ordentligt – sådan

må straffen for udeblivelse fra lægevisitationerne nødvendigvis ses.

Hvis man ser historien fra Marie Mathildes side, havde hun også muligheden for at foretage nogle valg og gjorde det. Hun ville ikke være i huset, på Ladegården eller under onkel Dithmers beskyttende, men samtidigt sikkert anklagende og krævende hånd. Hendes historie rummer ganske sikkert megen armod og bekymring, men uden tvivl også megen morskab og letsind. At komme nærmere drivkræfterne i Marie Mathildes liv bliver desværre aldrig muligt, men det er muligt at fastholde, at historien har flere niveauer og flere synsvinkler. For at komme til den fulde forståelse af prostitution er det nødvendigt med en mere nuanceret forståelse af kvinders situation og endvidere en forståelse af deres egen opfattelse af deres situation. Dette stiller nogle krav til kildemateriale, som mit ikke har kunnet honorere, og jeg er tvivlende over for, om der findes noget, som vil kunne bibringe denne forståelse. Som skrevet i afsnittet om kilder, kunne man vende sig mod retsudskrifter, hvor en lingvistisk orienteret metode måske ville bringe os tættere på at forstå kvindernes eget begrebsunivers. I denne sammenhæng stiller jeg mig tilfreds med at have udpeget problemstillinger og konfliktpotentialer mellem individ og samfund og sået tvivl om, hvorvidt definitionen af diskursen kun er kommet ovenfra.

Peder Madsens Gang og Marie Mathildes historie hænger sammen på flere måder. Min undersøgelse af de logerende viste, at der ikke var mange som Marie Mathilde. Men omvendt har min gennemgang af protokoller om prostituerede vist, at mange af de unge kvinder angav, at de for kortere eller længere perioder boede i gaden. Dette peger endnu engang på den store usikkerhed, der er omkring et statisk billede af logerende. Prostitutionen forsvandt måske fra gaden i 1869, men kvinder, der ind imellem ernærede sig ved prostitution, har højst sandsynligt ikke været uvelkomne logerende. De fleste af kvinderne i Peder Madsens Gang har haft økonomisk armod tilfælles. Hvor mange af dem, der på et eller flere tidspunkter i deres liv har bevæget sig på grænsen til prostitution, er ikke til at sige, og det er egentlig heller ikke så væsentligt. Lokalt i Peder Madsens Gang har der ganske givet været en anden opfattelse af fænomenet end hos myndigheder og middelstand.

Mor til to "uægte" børn – Thora Emilie Egmuth

Om Thora Emilie Egmuth findes ikke nogen omfattende rapport, men fra somrene 1870 og 1871 alligevel spor nok til at give indblik i et kvindeliv der har paralleller til Marie Mathildes, men samtidig også bød på helt andre problemstillinger.⁴⁰

I sommeren 1871 var der langt flere tilfælde af tyfus end normalt i København, hvilket også sås i Peder Madsens Gang,⁴¹ blandt andet i nummer 12. Herfra blev der i slutningen af maj og begyndelsen af juni indlagt tre syge kvinder. Proceduren for handling ved smitsomme sygdomme blev fulgt, og de resterende beboere udflyttet. Derfor måtte Thora Emilie den 2. juni pakke sine sparsomme ejendele, tage den 2-årige datter Rasmine ved hånden og den 2 måneder gamle søn Niels Peter på armen og følge med på Ladegården. Thora Emilie var 27 år, ugift og angav sin beskæftigelse som syerske. Hun havde boet til leje i stuen i baghuset, hos den svenske enke Marie Falk, der var blevet indlagt på Kgl. Frederiks Hospital den 31. maj og død fire dage senere.

Bagstuelejligheden, der bestod af et værelse og et køkken, var sammenlagt lidt mere end 11 m², og ved en inspektion i sommeren 1870 blev det bemærket at: "Gulvet i Værelset er saagodtsom opraadnet og itu over det hele, og de stumper af Bræder som er tilbage ligger paa den blotte Jord, hvorfor det maa ansees nødvendigt at der lægges nyt Gulv og at Værelset samtidig hvidtes." Om disse udbedringer af lejligheden fandt sted er usikkert. Men selv med det halvraadne gulv har lejligheden måske udgjort en forbedring for Thora Emilie i forhold til, hvad hun var vant til. Hun var flyttet dertil fra en kvistlejlighed i forhuset på 7 m², hvor hun boede henover sommeren 1870. Der havde hun måske været nødt til at blive vinteren over, hvis ikke Justitsministeriet havde sat en stopper for udlejningen af værelset og det tilsvarende ved siden af. Ingen af værelserne havde kakkelovn på grund af bræddebeklædningen på væggene. Da Sundhedspolitiet i løbet af sommeren noterede dette, forsikrede ejeren, sandgraver Th. Nielsen, at det ikke var noget problem, da værelserne ikke blev lejet ud om vinteren. Men det var ikke kun kakkelovnen, der var et problem. Begge værelserne var i strid med bygningslovens §78, der forbød at indrette beboelse på en etage mindre end 4 alen (ca. 2,5 meter) høj.⁴² (Hansen 1974, 57). Derfor blev rapporten om kvistværelserne i Peder Madsens Gang sendt videre til

⁴⁰Oplysningerne til rekonstruktionen af en flig af Thora Emilie Egmuths liv og de mennesker, der omgav hende, stammer fra litra K 26/1870 (LA), litra M IV 11/71 (LA), Vedr. overbefolkede lejligheder (LA), Kommunehospitalet Patientregister, løbenummer 3706, 3707 og 4228 (SA), Kgl. Frederiks Hospital afd. B, patientnummer 43 (RA).

⁴¹Fra 1867- 70 modtog sundhedspolitiet gennemsnitligt 5 indrapporteringer om tyfus årligt, mens der fra juni til og med september 1871 i alt var 111 indrapporteringer heraf ca. 1/10 i Peder Madsens Gang. (Sundhedspolitiets journaler, saglig indrettet, 1867- 74 (LA)).

⁴²Det kan undre, at netop denne paragraf kunne tages i anvendelse, idet det mere var reglen end undtagelsen, at lejlighederne i gaden havde under 4 alen fra gulv til loft. Det kan skyldes, at bygningsloven, der var fra 1856, hovedsageligt kunne tages i anvendelse i forbindelse med nybyggeri, ikke mindst udenfor voldene. De ældre lejligheder var ikke omfattet, dog med den undtagelse, at kvistværelser som disse, der formodentlig først efter 1856 var taget i brug til beboelse, kunne omfattes af bygningsloven.

Bygningskommissionen, der den 11. juli meddelte Nielsen at begge værelser skulle være rømmet ved udgangen af juli måned 1870. De blev ikke anset som egnede til beboelse, hverken sommer eller vinter. Nielsen lod sig ikke kue og sendte et brev til Justitsministeriet. Derfor boede Thora Emilie stadig på værelset, da en betjent i begyndelsen af september kom for at kontrollere, om det som pålagt stod tomt. Nielsens ansøgning ændrede nu ikke ved Bygningskommissionens beslutning, og ved en inspektion den 12. november var værelserne blevet ryddet og blev i stedet brugt som pulterkammer. Thora Emilie og ejeren, der selv boede i forhuset med sin 12 år ældre hustru og hendes fire børn fra første ægteskab, var ikke blevet uenige over denne sag. Hvis det havde været tilfældet var Thora Emilie nok ikke flyttet ind hos Marie Falk i bagstuen, sådan som det blev tilfældet.

Thora Emilie og børnene vendte hjem fra Ladegaarden den 17. juni 1870. Bagstuen i Peder Madsens Gang 12 var i mellemtiden blevet hvidtet og udluftet. De var ikke alene, for i rapporten er noteret: "(...) samt en Mandsperson Niels Andreas Juul, som det siges vil gifte hende." Den 24-årige arbejdsmand Niels Andreas Juul har ikke været noget nyt bekendtskab for Thora Emilie. Hendes lille søn hed Niels Peter Juul, og det må anses for sandsynligt, at det derfor var Niels Andreas, der var faderen. Om han også var far til Rasmine vides ikke, for hendes efternavn fremgår ikke nogen steder. Sikkert er det, at Niels Andreas Juul var Thora Emilies kæreste, og at giftermålet har haft noget på sig. Det var selvfølgelig trist, at tyfusen fik bugt med den gamle enke Marie Falk, men det betød samtidig, at Thora Emilie og Niels Andreas kunne skabe deres eget hushold.

Men livet formede sig ganske hurtigt anderledes, end de nok havde tænkt sig det. Blot 10 dage efter hjemkomsten fra Ladegården blev Thora Emilie og den lille søn indlagt på Kommunehospitalet med tyfus. Datteren Rasmine blev overført til Fattigvæsenet, hvilket var ensbetydende med endnu et ophold på Ladegården, Niels Andreas tog logi på 1.salen, og bagstuen blev efter yderligere 14 dages udluftning overladt til to andre arbejdsmænd.

På Kommunehospitalet udspillede sig henover de næste par uger en tragedie. Thora Emilie fik konstateret tyfus, mens lægerne ikke kunne finde ud af, om lille Niels Peter led af tyfus eller bronkitis. Samtidig blev det konstateret, at de begge led af skab, hvilket havde resulteret i store gullige sårflader i hovedbunden og på kroppen. Niels Peters tilstand forværredes, og den 14. juli 1871 døde han, 3 1/2 måned gammel.

Ugen efter blev også Niels Andreas indlagt med tyfus, men både Thora Emilie og han klarede sig igennem og blev henholdsvis udskrevet i slutningen af juli og i midten af august. I disse måneder var Rasmine overladt til Fattigvæsenets varetægt. Hvor hun fysisk, konkret befandt sig vides ikke, men det er interessant, at Niels Andreas, der muligvis var hendes fader, ikke kunne

eller fik lov at tage vare på hende. Historien har desværre ikke flere spor. Jeg ville gerne skrive, at den sikkert endte 'lykkeligt' med ægteskab, flere børn og en tryk tilværelse. Men disse menneskers liv hvilede på et fundament af usikkerhed. Myndighederne, sulten og døden lurede hele tiden bag døren, og har været barske, men tilstedeværende grundvilkår, og jeg tvivler på om Thora Emilie og Niels Andreas har tænkt på "at leve lykkeligt til deres dages ende."

Foråret 1871

Historien om Thora Emilie har mange interessante perspektiver, men det er særligt to af dem jeg vil diskutere i det følgende. Det ene er spørgsmålet om kvindelige eneforsørgeres overlevelse og det andet den 'problematisk' ægteskabsindgåelse mellem mennesker fra de laveste klasser.

Helt konkret kunne man spørge: Hvordan klarede Thora Emilie sig egentlig igennem foråret 1871? Hun var ugift, havde datteren Rasmine på knap to, var højgravid og efterfølgende nybagt mor til endnu et barn og boede til leje i et mørkt bagstueværelse. Hendes ansvar var stort og handlingsmulighederne tilsvarende begrænsede. Indtjeningen af penge til husleje og mad og dermed til overlevelse har krævet afpasning af flere ting. Som skrevet angav hun at ernære sig som syerske. Dette kunne betyde arbejde ude på en systue eller hjemmearbejde enten for private kunder eller for en systue. Thora Emilies situation taget i betragtning er det usandsynligt, at hun har arbejdet ude. Arbejdet som hjemmesyerske var hårdt. Mange timer med stor koncentration, dårlig belysning og oveni det var hjemmearbejdet det dårligst betalte kvindearbejde overhovedet. (Possing 1980, 81).

En gennemgående pointe i mit speciale er, at kvinderne arbejdede, men samtidig havde de også hovedansvaret for børnene. Dette ansvar prægede selvfølgelig deres livs- og arbejdssituation og gjorde, at de hovedsageligt valgte at beskæftige sig med vask, rengøring, tøjrulning, salg på gaden og syning. Eller man kunne også formulere det i en passiv form; at deres eneste muligheder var vask, rengøring og så videre. Diskussionen om bevidste valg kontra strukturelle betingelser tager jeg op igen senere. Den vigtigste pointe på dette sted er, at kvindernes arbejdstilknytning havde et daglejerpræg, og at efterspørgslen har haft mere indflydelse på udbuddet end omvendt. Men samtidig at disse uformaliserede gøremål historisk set er blevet undervurderede som husmoderskab og ikke nødvendig, bevidst indtjening til en skrantende husholdning. (Pedersen 1989, 123). Nødvendigheden af at tjene penge til husholdning og ansvaret for børnene har skullet forenes, hvilket har været en stor udfordring. Der har været mange måder at navigere gennem livet på. Indtjeningen har som sagt været kontekstafhængig både i forhold til en personlig livscyklus og i forhold til det omgivende samfund. Således beskriver Possing, hvordan kvinder i disse arbejdsfærer kombinerede hjemme- og udearbejde, men at arbejdets tilrettelæggelse var afhængig af en eventuel mands

indtjening og endvidere også var sæsonafhængige. (Possing 1980, 73- 77). Når både Pedersen og Possing skriver om hjemmearbejde, som vask og rengøring der blev gjort til en forretning, forestiller de sig implicit, at kvindernes boligsituation har muliggjort dette. For de fleste kvinder i Peder Madsens Gang har for eksempel hjemmetøjsvask for andre været en umulighed, fordi bagårdene har været så små, at der ikke har kunnet hænge tøj til tørre.

Hvad angår børnene er det et underbelyst område, hvad man egentlig gjorde med dem. Udover den tid de ældre børn tilbragte i skolen, var der ingen officielle pasningsmuligheder. Hvis det kunne lade sig gøre, måtte børnene passe hinanden og/eller være overladt til sig selv. I sit kildemateriale har Pedersen fundet flere eksempler på børnepasning, og altid pasning hvori betaling indgik. (Pedersen 1989, 127). Men Thora Emilies børn kunne ikke afpasse deres liv i forhold til hende. Hun var derimod omvendt nødt til at tilrettelægge sit liv i forhold til, at de var små. Derfor har hun ikke haft mulighed for at tage hårdt dagarbejde med vask og rengøring. Hun har måske syet for folk, højst sandsynlig suppleret med hjælp fra Fattigvæsenet og ikke usandsynligt modtaget hjælp fra Niels Andreas. Hvorfor de ikke bare giftede sig, og hvordan det kunne forholde sig med kærlighed og ægteskab vil jeg undersøge nærmere i næste afsnit.

I forhold til diskussionen om kvinders arbejdsituation, rammerne for deres liv og de strategier for overlevelse de måtte lægge udgør de ugifte kvinder og ikke mindst ugifte mødre en interessant gruppe. De er en slags implicit bevis på, at kvinder, på trods af de meget lavere lønninger, kunne klare sig og ikke var afhængig af en mands indtægt.

”som det siges vil gifte hende”

Thora Emilie og Niels Andreas havde kendt hinanden i mere end et år, da de flyttede sammen i bagstuen i Peder Madsens Gang. De havde et barn sammen og ægteskabsløftet synes derfor at have været ganske alvorligt ment. I sit omfattende kulturhistoriske værk om køn og ære undersøger og fremstiller Telste det komplekse af tegn, ord og handlinger, der var en del af forløbet fra to mennesker mødtes til de ægtede hinanden. Tegn i form af materielle gaver, ord der formede løfter om det kommende og handlinger i form af samlejet som en besegling af i hvert fald kvindens skæbne. (Telste 2000, 59-97).

I denne sammenhæng har Telste særligt to pointer, der er vigtige og interessante. Den ene pointe er, at løftet om ægteskab var bindende, og at de folkelige ægteskabsskikke oftere var dybere forankret end juridiske og kirkelige. Og netop derfor var ord, tegn og handlinger så betydningsfulde og blev anset som bindende. Samlejet mellem to kunne forstås som et løfte om ægteskab, og set i den kontekst var samlivet før ægteskabet ikke noget problem. Den juridiske pagt var endnu ikke indgået, men det var den mentale og sociale pagt for længst.

Den anden pointe er, at ansvaret i en indgået ægtepagt var meget forskelligt for mand og

kvinde, fordi det 'lod' de lagde i pagten, var det: "Mannen ga sitt ord – og kanskje en gave – mot at kvinnen ga sin kropp. Ekteskapsløfte ble byttet mot troskapsløfte. I pant ga de hverandre sin kropp og ble ett. Som et symbolsk pant la kvinnen sin ære i mannens hender. Mannen skulle innløse sitt ord en gang i framtida, mens kvinnen innløste sin kropp og ære i det øyeblikk hun samtykket til samleie." (Telste 2000, 95). Historien, ikke minst den Telste forteller i sin bog, er selvfølgelig fylt med sager om kvinder, der følte sig besvegne, krænkede og som derfor krævede deres ret – at manden giftede sig med dem. Men i tilfældet med Thora Emilie og Niels Andreas synes intentionen fra begges side at være oprigtig.

Oprigtighed og intention var ikke ord, som mildnede øvre klassers og dermed lovgivernes syn på de lavere klassers uægte børn og samliv før ægteskabet. Følgende tre citater fra Scharlings Danmarksstatistik giver et godt indtryk af, hvordan en sådan livsførelse så ud fra et middelstands synspunkt:

Iøvrigt er det dog naturligt, at uægte Fødsler forekomme hyppigere i større Byer, dels fordi de huse en større Mængde løse og ledige Mandspersoner saavel som ugifte Kvinder, der leve udenfor Forbindelse med Familien, dels fordi den tættere Befolkning yder mere Skjul for Løsaagtigheden. (620).

og efter en længere argumentationsrække om, hvor mange uægte børn, der bliver født:

Disse Tal vidne saaledes i Virkeligheden om en langt almindeligere Letfærdighed og sædelig Slaphed, end de aldeles umiddelbart aflægge Vidnesbyrd om. (623).

omtrent henimod 2/3 af de ugifte Førstefødende blive gifte førend den anden Fødsel og af de resterende ca. 1/3 førend det tredie Barns Fødsel. Det maa dog herved bemærkes, at det langt fra altid er det første Barns Fader, med hvem Ægteskabet indgaaes, og den Lethed, hvormed en Kvinde med et eller to uægte Børn kan blive gift, vidner da kun om den Slaphed, hvormed Befolkningen i sin Helhed bedømmer dette Forhold. (624).

Set fra denne vinkel levede Thora Emilie og Niels Andreas et amoralsk liv og endnu værre et liv, der var folkeligt accepteret. Der har nok ikke været mange i Peder Madsens Gang, der så skævt til deres udenomsægteskabelige samliv. Af pladsmæssige hensyn er det ikke muligt at gå nærmere ind i en diskussion af, hvorfor det var så amoralsk, at de lavere klasser levede på denne måde. Men en af de årsager som Telste peger på er, at idealet om den romantiske kærlighed, som for alvor blev dyrket fra slutningen af 1700-tallet, ikke var blevet demokratiseret. Selvom

romantiseringen måske ikke havde noget klassespecifikt sigte, var den i hvert fald ikke for arbejdsmænd, tjenestepiger og lignende. (Telste 2000, 244). Telstes gennemgang af forskellige retssager om samliv før ægteskab viser, at der var en udbredt manglende tro på, at uværdige fattige formåede at udvise fornøden kontrol over krop og sanselighed. (Telste 2000, 259). Deres uægteskabelige samliv og de uægte børn udgjorde en trussel, fordi det skabte uorden i forestillingen om Det Gode Liv.

Hvorfor giftede Thora Emilie og Niels Andreas sig ikke 'bare'? Kilderne er tavse, men der kan have været flere forskellige årsager; personlige, økonomiske og juridiske. Et ægteskab blev som regel først indgået, når manden kunne tilbyde et vist forsørgelsesgrundlag. Selvom kvinderne arbejdede og i lange perioder af deres liv måtte klare sig selv, var ægteskabet alligevel forbundet med det moralske kodeks, at det var manden, der var hovedforsørger. Juridisk kunne der også være problemer, hvis nogen af ægtefællerne var indskrevet som almisselemmer i det offentlige fattigvæsen. I sådanne tilfælde krævede ægteskabsindgåelse en tilladelse fra kommunen. Set i lyset af det moralske kodeks, de juridiske benspænd og ikke mindst den førømtalte folkelige forståelse af og forhold til det mundtlige ægteskabsløfte er det mere forståeligt, hvorfor Thora Emilie og Niels Andreas besindede sig.

Et andet interessant aspekt af ægteskabsindgåelse var, hvorledes kvindens samfundsmæssige status ændrede sig. Alene folketællingen vidner derom. Når en kvinde var gift, var hendes beskæftigelse ikke længere interessant, idet den højst kunne være et lejlighedsvist supplement til mandens. Også juridisk skete en forandring, idet kvinden mistede egen myndighed og retten til egen formue. Juridisk var hun mandens ejendom.⁴³ Her synes at ligge et paradoks mellem det, at kvinden retligt og symbolsk mistede al indflydelse ved indgåelse af ægteskab, mens hun reelt fortsatte med at arbejde, sætte børn i verden og styre familieøkonomien.

Peder Madsens Gang husede mange forskellige kvinder, og hver enkelt af disse har oplevet forskellige forhold til mænd. Jeg er ganske sikker på, at mange af kvinderne har kunnet fortælle historier, som ligner de mange, Telste har fundet i forskellige retsudskrifter. Historier om hvor og hvordan de har mødt mænd, om deres håb til og forestillinger om mændene, om at svigte og blive svigtet, om graviditeter og aborter og selvfølgelig om ægteskab. I næste afsnit vil det blive tydeligere, hvad Thora Emilie og Niels Andreas var på vej ind i som kommende familie.

⁴³ Dette var kvinder i forvejen indtil deres 25. år, hvor faderen havde myndigheden. Det kan indvendes at myndighedsregler i forhold til formue mest havde betydning for de besiddende klasser og ikke for lønarbejderer, men derfor har loven stadig haft en symbolsk betydning. (Dübeck 1978, 56-57).

Ansvar for et hushold på 10 personer – Andrea Josefine Holm

Den 25. september 1857 stod Andrea Josefine Jørgensen i Helligåndskirken og sagde ja til at ægte den 29-årige slagtersvend Carl Frederik Holm.⁴⁴ Hun var selv næsten 26 år, og ægteskabet har ganske sikkert været længe ventet, for ugen før var deres fælles barn Carl Ferdinand blevet to år, og Andrea Josefine var gravid i 4. måned med den næste lille Holm. En del af Andrea Josephines historie har dermed haft træk, der var parallelle med Thora Emilies. De har begge levet som ægtefolk, inden den juridiske pagt blev indgået, og Andrea Josefines situation underbygger billedet af, at denne praksis har været almindelig.

Parret Holms andet barn blev døbt Viggo Hilarius. To år senere i april 1860, kom lillesøsteren Caroline Amalie til verden. I december 1862 kom Theda Anna Eleonore og i oktober 1865 Andreas Olfert Ludvig. Familien på syv flyttede den 30. december 1867 ind i Peder Madsens Gang nummer 7 på 2. sal. Her lejede de et værelse mod gaden på 11 m² og et køkken mod gården på 9 m²; efter normale standarder i gaden en forholdsvis stor lejlighed. Men familien havde også brug for plads, da Andrea Josephine igen var gravid. I marts 1868 fødte hun sit 6. barn, der blev døbt Hansine Marie.

Ændringer i familiestrukturen

Familien Holm var et af de mere stabile elementer i gaden, og af almisseprotokollerne fremgår det, at de boede i gaden frem til 28. november 1871. Herefter flyttede de et par gader væk til Vognmagergade, hvis ildebrandshuse var i bedre stand end ejendommene i Peder Madsens Gang. Men samtidig havde gaden et ligeså dårligt rygte som samlingssted for fattigfolk og deres smittende sygdomme. (Tønnesen 1988, 173). Året efter vendte familien igen tilbage til Peder Madsens Gang,⁴⁵ først i nummer 4, siden i nummer 16 på kvisten og efter et halvt år til Pistolstræde 4 på 2. sal. Disse flytninger kan have haft mange årsager, men jeg mener, de må ses i sammenhæng med familiens dynamiske karakter og det faktum, at den hele tiden ændrede sig. Fra maj 1870 til september 1872 og dermed i den periode, hvor familien flyttede fra Peder Madsens Gang til Vognmagergade og tilbage igen, skete store ændringer i husholdets antal og sammensætning. I maj 1870 blev Carl Ferdinand konfirmeret og dermed udskrevet af almisseprotokollen som ikke længere hørende til familien, hvorfor det også må formodes, at han flyttede. Fire måneder senere, den 13. september, døde den knap 5-årige Andreas Olfert. Oveni en formodentlig stor sorg skulle familien også rumme myndighedernes indblanding i, hvordan deres liv videre skulle fortsætte.

⁴⁴ Oplysningerne om Andrea Josephine Holm og hendes familie er hentet fra: Litra K 55/70 (LA), ”Vedr overbefolkede.” (LA) samt Almisseprotokol nr. 714, 3130 og 3943 (SA).

Familien havde siden 1866 modtaget en fattighjælp, der bestod af fem ugentlige rugbrød og en halvårlig huslejhjælp på 10 rigsdaler. Samme dag som Andreas Olfert døde blev brødhjælpen reduceret fra fem til fire brød om ugen. Oplysningen er hentet fra almisseprotokollen og peger på, at distriktets fattigforstander med det samme har været informeret om dødsfaldet. Jeg går ud fra, at det ikke var familien selv, der på Andreas Olferts dødsdag har fundet det nødvendigt at ansøge om reduceret fattighjælp, men derimod fattigforstanderen der har krævet det.

Kun fire dage efter broderens dødsfald blev den 3-årige Hansine Maria indlagt på Kommunehospitalet med begrundelsen: ”Overfyldning i Hjemmet”, og indlæggelsen blev fulgt op af en henstilling fra Magistraten om, at politidirektøren skulle undersøge de sanitære forhold i lejligheden. Hansine Maria var ikke syg, og indlæggelse har derfor været en fjernelse fra hjemmet på grund af broderens dødsfald. Anklagen om overfyldning af hjemmet har samtidigt haft karakter af en anklage mod det liv, familien havde levet i mere end tre år. En anklage der endda blev fremsat på et tidspunkt, hvor lejligheden, der et halvt år tidligere havde huset ti personer, nu ’kun’ var beboet af seks. De ti personer, der boede på folketællingsdagen i 1870, var udover de otte Holm’ere også to logerende kvinder: Enken Karen Kjerstine Borre på 38 og den gifte Jakobine Margrethe Rysel på 59, der begge ernærede sig ved rengøring. Om de to kvinder boede der for en længere periode eller kun denne ene nat er ikke til at sige med sikkerhed, men deres tilstedeværelse viser, at fattighjælpen kun fyldte en del af tomrummet i maverne på medlemmerne i familien Holm.

I stedet for at se fjernelsen af Hansine Maria som et overgreb kunne man omvendt argumentere for, at tolke handlingen som samfundets velmente forsøg på at skåne hende for blandt andet smittefare og samtidigt aflaste den tætlevende familie. Jeg stiller mig imidlertid tvivlsom over for, hvorvidt det også er blevet opfattet sådan hos familien Holm. Fem dage efter Hansine Marias indlæggelse inspicerede Sundhedspolitiet lejligheden, og det blev noteret at ”Lejligheden er ordentlig vedligeholdt”, hvorfor det må formodes, at den lille datter herefter er kommet tilbage.

Nogle måneder senere blev Andrea Josephine igen gravid, og i midten af november 1871 fødte hun Peter Theodor, og det var umiddelbart herefter, at familien flyttede til Vognmagergade. En af årsagerne kan have været behov for mere plads. Selvom familien før havde været mere end syv i lejligheden i Peder Madsens Gang, var børnene blevet større og fyldte mere, og der var nu kommet et nyt barn til flokken.

Et år senere var der igen sket forandringer: Viggo Hilarius blev konfirmeret i maj og flyttede formodentlig derefter, og i slutningen af september 1872 døde den 4-årige Hansine Maria.

⁴⁵ Det er desværre ikke muligt præcist at angive, hvornår i 1872 familien flyttede tilbage til Peder Madsens Gang, da en blækklat dækker over datoen i almisseprotokollen.

Ligesom det var tilfældet med Andreas Olfert, betød også dette dødsfald en reducere af den tildelte fattighjælpen med øjeblikkelig virkning; denne gang fra fire til tre brød om ugen. Nu reduceret til fem flyttede familiens resterende medlemmer tilbage til Peder Madsens Gang. Denne gang i nummer 4, i en 1-værelses lejlighed med fælleskøkken på i alt godt 13 m².

Kildematerialet giver ikke mange muligheder for tolkninger af sammenhængen mellem for eksempel fødsler, dødsfald, konfirmationer og ændret boligsituation. Men der er ingen tvivl om, at disse ændringer hver for sig har haft betydning for både de individuelle familiemedlemmer og for familien som helhed.

Jeg anser mange af disse begivenheder som brud i den enkeltes families 'historie'. Efter disse brud har fulgt en periode med tilpasning til nye roller. Når et nyt barn blev født, mistede det hidtil yngste barn sin status som mindste og skulle finde sig i en ny rolle. Når et barn flyttede hjemmefra, skulle et nyt barn i flokken indtage positionen som den ældste – en rolle som pludseligt kunne medføre et betydeligt ansvar, hvis en forældre døde. Samtidig har ændringer som disse og ændringer generelt haft betydning for de strategier, familien skulle anlægge i forhold til økonomi. Netop familieøkonomien er temaet for det næste afsnit.

Husleje, klæder, brændsel, mad og brændevin

At mætte de mange munde i familien Holm har været en dagligt slid. Familien modtog supplerende fattighjælp og havde lejlighedsvis logerende. Et interessant spørgsmål er hvor meget, der egentlig skulle tjenes ind for at dække udgifterne hver uge. Dette spørgsmål vil jeg lægge op til at diskutere, ved at opstille et så realistisk budget som muligt for en familie der levede med vilkår som Holm'erne. Problemet med at opstille et budgeteksempel er selvfølgelig, at det stiller tingene på hovedet. I dagligdagen har mulige indtægter og udgifter indgået i en mere dynamisk økonomisk ramme, hvorimod et opstillet budgeteksempel er statisk. Men et opstillet budget kan være et godt udgangspunkt til netop at diskutere familieøkonomi og få øjnene åbnet for, hvorfor det må forstås mindre statisk.

På de skemaer som Indenrigsministeriet udsendte i 1872 i forbindelse med undersøgelsen af arbejderfamiliebudgetter (omtalt i kapitel 2), var udgiftsposterne delt i fire fundamentale kategorier; 1. husleje, 2. klæder, 3. brændsel, lys og vask samt 4. føde herunder brændevin og tobak. (Willerslev 1949, 105). Det er de kategorier jeg vil benytte i eksemplet. Jeg vil endvidere bruge resultaterne fra undersøgelsen, som de er gengivet hos Willerslev 1949 og Hansen 1974 som udgangspunkt for sandsynliggørelse af familien Holms situation, idet kildematerialet kun giver ganske få oplysninger om priser, indtægter og udgifter.

Den præcise husleje er ikke anført nogen steder i kildematerialet, men i en af

Sundhedspolitiets mange opgørelser er angivet, at lejligheden under familien Holms kostede 24 rd. eller 48 kr. halvårligt. Den havde samme størrelse som Holms, og jeg går derfor ud fra, at huslejen har været ens. Fattigvæsenet betalte 20 kr. direkte til udlejeren, så huslejen var reduceret til 28 kr. halvårligt eller 1 kr. og 10 øre ugentligt. Netop ugentlig huslejebetaling var den mest udbredte termin, idet de fleste arbejdspladser udbetalte lønninger hver fredag eller lørdag. (Ulrik 1871, 12; Nørregaard 1943, 478).

Hvor meget den enkelte familie brugte på brændsel, lys og vask varierede fra 30 til 70 rd. årligt (Willerslev 1949, 115). Undersøgelsen fra indenrigsministeriet havde blandt andet medtaget et ugentligt budget for en familie med to voksne og tre børn, hvoraf det fremgik at udgiften til sæbe og soda, blanksværte og sand, 1 1/2 skæppe kul, brænde og petroleum var på i alt 6 mark og 23 skilling om ugen eller omregnet 2 kr. og 46 øre. (Hansen 1974, 44). Mindre kunne sikkert gøre det, hvis der blev sparet på brænde og kul, der var de største udgifter, men under 2 kr. om ugen til dette formål har ikke været realistisk.⁴⁶

Hvor stor udgiftsposten til klæder har været er vanskelig at generalisere, men for de dårligst stillede familier har den været skåret ned til et minimum. Ifølge Willerslev udtalte flere af arbejdsgiverne i forbindelse med indenrigsministeriets undersøgelse, at arbejderne generelt gik dårligt klædt. (Willerslev 1949, 118). Tøj gik i arv mellem søskende, og når der blev brugt penge på klæder, blev de som regel købt hos marskandiseren. Her var de brugte, forholdsvis billige og kunne købes på afbetaling; typisk på 1 kr. om ugen. At alle de 19 familier i Indenrigsministeriets undersøgelse havde gæld til en marskandiser viser, at disse afdragsordninger blev brugt. (Willerslev 1949, 118). Ligeegyldigt hvor meget en familie sparede på linned, klæder og sko, skulle det man havde repareres, og af og til nyt, eller mere sandsynligt brugt, anskaffes og ugentlig afdrages. Med de mange børn har familien Holm slet ikke kunnet undgå at have udgifter til klæder, sko og ikke mindst reparationer, hvorfor jeg anslår, at de måtte afsætte mindst 1/2 kr. ugentligt til denne udgiftspost.⁴⁷

Flere forskellige beregninger i samtiden, hvoraf en var foretaget af fattigforstanderen for 2. fattigdistrikt, pegede på, at madudgifter omkring 12 skilling pr. individ pr. dag var et eksistensminimum. (Willerslev 1949, 114).⁴⁸ For familien Holm ville det betyde en daglig udgift til mad på 96 skilling eller 2 kr., svarende til 14 kr. ugentlig. Rugbrødene, som de modtog fra

⁴⁶ En fejlmargen i dette tal kan være, at velstillede arbejderfamilier havde større udgifter til brænde og kul, fordi de måske havde bedre adgang til køkkenfaciliteter, end det var tilfældet for mange af familierne i Peder Madsens Gang.

⁴⁷ Spørgsmålet er imidlertid, om det har været muligt for familien at afsætte et ugentlig beløb til kommende større udgifter – for eksempel klæder. I realiteten var det nok nærmere sådan, at større anskaffelser enten ikke var noget man havde råd til, eller at de blev købt på afbetaling, hvorfor de måske også blev fulgt af en periode, hvor der blev sparet endnu mere på husholdningsbudgetterne.

⁴⁸ For at sætte tallet i relation kan fortælles, at Carlsberg i 1861 ophørte med at give sine arbejdere kost, og beregnede den månedlige kompensation herfor til at være 10 rd., hvilket svarer til 32 skilling om dagen. (Nørregaard 1943, 481).

Fattigvæsenet, har selvfølgelig betydet, at der skulle mindre til, men de var ikke nok i sig selv. Hvad man spiste, vender jeg nærmere tilbage til. I denne sammenhæng er det vigtigst at påpege, at udgifterne til mad har været bufferen i budgettet. Indtjeningen var svingende fra uge til uge, og når pengene ikke rakte, måtte man skære i maden. Andre faktorer af betydning var ændringer i familiens størrelse, hvilket havde indflydelse på udgifterne til mad. Derudover havde eksterne påvirkninger også betydning for familiens udgifter. For eksempel kunne svingende priser på korn medføre svingende priser på brød. Denne sammenhæng mellem priser i landbruget og priser på fødevarer gjaldt selvfølgelig også for andre varegrupper. (Hansen 1974, 32).

Med i beregningen af udgifterne på madbudgettet henregnede undersøgelsen fra Indenrigsministeriet også brændevin, øl og tobak. At brændevin var hverdagskost for størsteparten af de københavnske arbejdere er utvivlsomt. Hvor meget den enkelte drak var selvfølgelig individuelt, men statistikker fra samtiden viser, at nydelsen af brændevin og bajersk øl var stærkt udbredt og i sammenligning med nabolandene Norge, Sverige og Tyskland bemærkelsesværdig høj. (Scharling 1885, 655). Når der på de næste sider bruges plads på mændenes drikkeri, er det for at vise, at det selvfølgelig også havde konsekvenser for familien.

Brændevinen blev produceret i et af Københavns 69 brænderier (som bekendt lukkede det i Peder Madsens Gang i 1867) og solgt på beværtninger og udsalgssteder med eller uden ret til udskænkning. (Friis 1938, 78). Der var aldrig langt til det nærmeste udskænkingssted, for i 1880⁴⁹ havde København en beværtning for hver 174 indbygger, hvoraf fem lå i Peder Madsens Gang. (Scharling 1885, 656). Antallet af udsalgs- og udskænkingssteder steg for hvert år, og det samme gjorde forbruget. I 1880 blev det anslået, at hver mand over 20 år indtog 67 liter brændevin om året og oveni kom ca. 400 liter øl eller 3 ”halve bajere” om dagen. (Scharling 1885, 657). Om denne mængdes betydning for arbejdsmanden skrev Scharling:

”De anførte Data oplyse imidlertid om, at Adgangen til at erholde Spirituosa er overmaade let i Danmark, at den ogsaa benyttes i stort Omfang og at Forbruget ikke er synderlig besværet ved Afgifter til det Offentlige. Derimod vil man ikke af dem kunne udlede noget bestemt om, i hvilket Omfang der hersker egentlig Drikfældighed. Dersom virkelig hver voxen Mand drak omtrent 1/5 Pot⁵⁰ om Dagen, vilde dette ganske vist være et betydeligt Forbrug, men dog næppe kunne karakteriseres som Drikfældighed(...)” (Scharling 1885, 657).

Som det altid er tilfældet med statistik og gennemsnitstal, gemmer de på en lang række individuelle historier. I dette tilfælde arbejdere, der aldrig drak, og arbejdere der drak langt mere.

⁴⁹ Der findes desværre ikke noget tal for 1870.

⁵⁰ 1 pot = 4 pægle = 0,9661 liter.

Dette underbygges af min egen gennemgang af patientjournaler fra Kommunehospitalet og Kgl. Frederiks Hospital fra sommermånederne 1871. Af de 12 arbejdsmænd, jeg beskæftigede mig med, angav halvdelen, at de dagligt drak og den hyppigst angivne mængde var mindst 1 pægl spiritus om dagen. Ved to var endvidere angivet, at de led af delirium tremens og var svære at komme i kontakt med, fordi de hallucinerede. Selvom der ganske sikkert har været undtagelser, underbygger min lille undersøgelse af udvalgte patientjournaler billedet af et samfund, hvor drikkeri var en integreret del af arbejdernes liv. Eller er patientjournalerne udtryk for, at lægerne på hospitalet overdrev deres angivelser af arbejdsmændenes drikkevaner og dermed underbyggede billedet af drikfældige arbejdere? Jeg tror nu mest på det første. Fænomenet var ikke kun dansk, og alkohols vanedannende karakter må formodes også at have eksisteret i 1860'ernes København. En daglig indtagelse af brændevin svarende til, hvad vi i dag ville betegne som ca. 11 genstande, har uden tvivl haft fysiske konsekvenser, hvilket min gennemgang af patientjournalerne også vidner om.

De mange daglige genstande blev delvist indtaget på arbejdspladsen; det være som del af frokostpausen, men kunne også foregå i mere ritualiseret form som del af optagelsesprøver og andet. (Nørregaard 1943, 21-28). Resten blev indtaget på de mange udskænkingssteder, værtshuse eller i hjemmene. Man skulle tro, at disse vanskeligt kunne udgøre et mødested, fordi de var små og trange og endvidere husede kone, børn og eventuelle logerende. Men Telstes artikel om en mordsag i området Fjerdingen i Kristiania i 1893, som jeg tidligere har præsenteret, viser andre sider af drikkeriet. (Telste 2002, 221-223). I artiklen fremgår det at den senere mordanklagede Johan Enersen drak en øl og et glas cognac på vej hjem fra sit arbejde. Da han kom hjem var hans kone, den logerende Kristine samt tre hjemmeboende børn (de resterende tre var sendt i pleje af fattigmyndighederne) i lejligheden:

"The three of them decided to get something to drink, and he therefore sent Kristine to buy half a bottle of cognac. Later his wife went out to get a bottle of beer." (Telste 2002, 221).

Efter at have drukket gik Enersen og hans kone i seng, mens Kristine forlod hjemmet og noget tid efter kom tilbage med en fremmed, der medbragte 6 øl, som han ønskede at dele med de andre tre: "Enersen and his wife stayed in bed while drinking the beer." (Telste 2002, 221).

Min forestilling om Peder Madsens Gang har været, at meget af det vågne liv foregik uden for hjemmene, fordi pladsen var så trang. Det er heller ikke en forkert antagelse, men Telstes artikel peger samtidig på, at forestillingen udspringer af en moderne opfattelse af begrebet privatliv, hvori for eksempel det at ligge i sengen og drikke med fremmede gæster er utænkeligt. Endvidere viser historien, at kvinder også drak. Dette var tilfældet med Marie Andersen fra indledningshistorien, der angav, at hun dagligt nød en pægl brændevin. Ross behandler også

emnet i sin bog og har gennemgået statistikker over arrestationer, filantropiske hjælpearbejderes notitser om pubbesøgende og familiebudgetter. Alle disse kilder viser, at mange kvinder også drak, men brugte langt færre penge på alkohol end deres mænd. (Ross 1993, 43).

Det benyttede kildemateriale fortæller ikke noget specifikt om alkoholindtagelse hos familien Holm, men arbejdere, der slet ikke drak, var en undtagelse, hvilket kan tolkes af både de erindringer, jeg selv har læst og de erindringer Ross, Gordon etc. benytter. Jeg tillader mig derfor at antage, at også Carl Frederik Holm fik sig en daglig ration, og at brændevinen var en del af hans mandlige integritet. For det er en vigtig pointe, at alkohol og fattigdom gik hånd i hånd. Drikkeriet kan tolkes negativt. Alkoholen var med til at mærke kroppen, og de sundhedsmæssige konsekvenser fik social betydning, ligeså vel som drikkeriet havde stor økonomisk betydning. Men samtidigt må drikkeriet også ses i en bredere kulturel kontekst, hvor snapsen var en uundværlig del af arbejdsmandens identitet og integritet.

En pægl brændevin om dagen kostede ca. 7 skilling, en flaske øl kostede ca. 4 skilling, og hvis der endvidere blev købt tobak for en skilling, hvilket var et almindeligt forbrug (Willerslev, 1949: 110), var den samlede udgift på 12 skilling eller omregnet 1,7 kr. om ugen.

På baggrund af ovenstående er det nu muligt at opstille et ugentligt budget for familien Holm, som selvfølgelig skal læses med de forbehold, jeg allerede har taget.

Familien Holms ugentlige budget:

Udgifter: Husleje:	1 kr. 10 øre
Brændsel:	2 kr. 00 øre
Klæder:	50 øre
Brændevin og tobak:	1 kr. 70 øre
Mad:	14 kr. 00 øre
I alt:	19 kr. 30 øre

Et var udgifterne, et andet de mulige indtægter. Som jeg beskrev i kapitel to var lønningerne for en arbejdsmand omkring 9 kr. om ugen, mens kvinders løn var lavere og langt mere usikker. Når jeg betegner Carl Frederik som arbejdsmand, er det fordi han er angivet som sådan i almisseprotokollerne. Han kan meget vel have lært som slagtersvend, men det har ikke været nogen fast beskæftigelse for ham. I en enkelt af protokollerne er det angivet, at Andrea Josephine ernærede sig ved rengøring, men så enkelt har det nok ikke været. Carl Frederiks løn rakte måske til at dække halvdelen af udgifterne, og Andrea Josefine har ganske givet også arbejdet, men har samtidig haft det daglige ansvar for børnene. Hendes arbejdsliv har skullet afpasses rollen som moder. Derudover kom fattighjælpen og muligvis børnenes arbejde,

hvilket var en mulighed, jeg endnu ikke har nævnt. Børns arbejde fremgår ligesom kvinders ikke i folketællingen, men eftersom fabriksloven, som modvirkede den værste udnyttelse af børns arbejde i industrien, først blev indført i 1873,⁵¹ er det dog sandsynligt, at flere børn fra gaden har arbejdet på fabrik eller mindre værksteder.⁵² Der var skolepligt, så arbejdet var oftest kun halvdags. Den gennemsnitlige arbejdstid for arbejdende børn i 1872 var 7 timer inklusive en times frokostpause, og lønnen for en halv dags børnearbejde var mellem 6 og 10 skilling afhængig af alderen. (Nørregaard 1843, 236). Den indtægt to af familien Holms ældste børn kunne supplere med, hvis de arbejdede, var ca. 2 kr. og børnenes arbejde har dermed ikke været noget uvæsentligt supplement.

Familien Holm stod på ingen måde alene med oplevelsen af, at deres budget ikke hængte sammen. Det samme var tilfældet for mange andre københavnske familier, for eksempel 17 af de 19 som indenrigsministeriet undersøgte, selvom disse familier var velstillede. Familien Holms budget ligner andre fattige familiers i forhold til den andel, der blev brugt på fødevarer. I alle de undersøgte arbejderbudgetter gik ca. 2/3 af budgettet til de mest nødvendige fødevarer (Hyldtoft 1999, 131). Og indtjeningen synes ofte at have været omvendt proportional med madudgifterne, således at jo lavere indtjening, jo større del af den blev brugt på mad. (Hyldtoft 1999, 130). En definition af sultegrænse er, at når mere end 60% af en indkomst går til mad, lever man på sultegrænsen. (Mørch 1982, 317). Det synes derfor ikke forkert at antage, at store dele af befolkningen i Peder Madsens Gang, familien Holm inklusive, har været kronisk sultne.

Brød, fedt og puddersukker

"Vi fik gerne Kaffe, af og til med Fløde i og af og til sort, og Brød til, af og til med Smør eller Fedt paa og af og til bare med Sirup. Om Vinteren, naar Skibene ikke gik, kneb det lidt for os. Da hændte det, at vi delte et Stykke tørt Rugbrød og legede, at den ene Halvdel var Flæsk og den anden Brød." (Raske Fjed, 1982: 14).⁵³

Ordene i citatet stammer fra en beretning nedskrevet af Ida Jensen, der som ganske ung uden mor og med en syg far måtte forsørge sine tre yngre søstre. Erindringerne er udateret, men forskellige oplysninger indikerer, at Ida Jensen må være født omkring 1860-70. Hvis det

⁵¹ Fabriksloven af 23.5.1873 påbød, at fabriksmæssigt drevne virksomheder ikke beskæftigede børn under 10 år, og at børn mellem 10-14 ikke arbejdede mere end 6 1/2 time pr. døgn inklusiv en hviletid på mindst 1/2 time. Arbejdstiden for unge mellem 14 og 18 år måtte ikke overskride 10 timer. (Nørregaard 1943, 236).

⁵² Dr. Med. Emil Hornemann lavede i 1872 en undersøgelse af børnearbejde på 45 fabrikker og fandt, at 76% af de ansatte på cikoriefabrikkerne, 60% af de ansatte på tændstikfabrikkerne og 31% af de ansatte på tobaksfabrikkerne var børn. (Nørregaard 1943, 235).

tilsvarende havde været muligt at læse beretninger skrevet af mennesker i Peder Madsens Gang, ville der ganske givet være mange, der handlede om manglen på mad.

Oplevelsen af at stå op om morgenen med sulten gnavende i kroppen og finde, at det eneste spiselige var et stykke tørt brød til deling, har Ida Jensen delt med mange. Når maden er sparsom og ensformig, vækkes fantasier og forestillinger om, hvad den kunne være, hvis bare man havde råd. Kvindeerindringerne fra *Raske Fjed* har næsten alle en eller flere passager, hvor der fortælles om temaet mad, mest fordi der næsten altid var for lidt af den, og fordi den var ensformig. Og erindringer om, hvordan mor kæmpede en kamp for at få et budget til at hænge sammen, at få mad på bordet og eventuelt at skjule for børnene, at far kom fuld hjem med tomme lommer, er også stærk i flere beretninger. Ligeledes kredser de om, hvordan det har været muligt at få moderskab til at hænge sammen med at være udearbejdende. De forsømte, underernærende og døde børn fylder meget i erindringerne. (Raske Fjed, 1982).

Maden fyldte særligt meget i kvindernes liv, fordi hele sfæren omkring maden med undtagelse af konsumeringen, var et udpræget kvindeunivers. Det var oftest kvinderne, der stod for husholdningen, vidste hvordan man skaffede maden billigst og tilberedte den med de midler, de havde til rådighed.

Hvad blev der så sat på bordene i Peder Madsens Gang? Meget peger på, at det i hvert fald ikke var den samme kost, som kvinderne selv havde spist, da de var børn; hvad enten de var vokset op på landet eller i byen. Mange danske landbrug blev i perioden frem mod 1880'erne omlagt fra vegetabilsk til animalsk brug, hvilket befolkningens madvaner afspejlede. Der var et voksende forbrug af okse- og kalvekød samt mejeriprodukter som sødmælk og smør, men disse forbrugsstigninger skyldtes bedre stillede menneskers vaner mere, end den skyldtes de laveste klasser. Hos den mindrebemidlede del af befolkningen betød den markante ændring i forbrugsvanerne fra 1850 og frem, at hovedernæringen i stedet for grød og øl blev erstattet af brød og kaffe. De danske animalske landbrugs- og mejerivarer var dyre og blev hovedsageligt eksporteret til England. I stedet importeredes billig amerikansk flæsk og fedt samt kaffe og sukker. (Willerslev 1949, 128).

Ida Jensens erindring om kaffe, brød, fedt og sirup giver altså et meget godt billede af hovedbestanddelene i måltiderne for store dele af den danske befolkning; brød, fedt og puddersukker. (Willerslev 1949, 114). Disse fødevarer lyder ikke som gode og nærende kostbestanddele, og overforbruget af kaffe og sukker samt alkohol og tobak betegner Ross "drug food" (Ross 1993, 31). Dette synes at være et godt billede på, hvordan stimulanser medvirkede til at holde den altid arbejdende krop kørende. Samtidige undersøgelser viste også, at den danske

⁵³ Erindringens fortæller, Ida Jensen, havde byplads hos en kaptajnsfamilie, hvorfor arbejdet var afhængigt af skibsfarten.

arbejderbefolknings kaloriebehov i større grad end andre steder i Europa blev dækket af fedtstoffer. (Mørch 1982, 319).

At kosten var ensformig og direkte usund med det alt for store indtag af kulhydrater og fedtstoffer og alt for få proteiner, skyldes ikke nødvendigvis, at kvinderne i Peder Madsens Gang manglende viden om ernæring. Professionaliseringen af viden om mad kom først senere, og ernæringseksperter begyndte at dukke op i begyndelsen af 1900-tallet. Men kvinderne havde ganske sikkert en internaliseret grundviden om, at der var en sammenhæng mellem den føde man indtog og fysisk velbefindende. De har nok haft en viden om, at det var bedst at være mæt, at mælk var godt for babyer, at kød var godt for alle, at varme, kogte måltider var bedre end kolde, og at krydderier var et godt supplement til en ellers kedelig kost. (Ross 1993, 28). Men viden om ernæring kunne ikke konkurrere mod dårlig økonomi, og kvinderne har derfor købt og tilberedt, så de bedst kunne mætte deres familie.

Forespørgsler til københavnske arbejdsgivere i begyndelsen af 1870'erne viste, at kosten var god og nærende for de bedre stillede arbejdere, f.eks. i håndværkerstanden, mens den almindelige arbejderfamilie ikke havde samme udsigt til god og nærende mad, men kun ganske sjældent spiste kød eller varm mad overhovedet. (Willerslev 1949, 109). Hvis der blev spist varm mad, var det ofte om søndagen; i hvert fald hvis pengene blev indtjent på arbejdspladser, hvor lønningdagen var lørdag. Måske blev den tilberedt af kvinden i huset, eller hvis dette ikke var muligt, havde manden mulighed for at købe et måltid ude i byen på et kollektivt bispisningssted. Her kunne han for eksempel købe en portion varm Rumfordsuppe med brød.⁵⁴ Ideen med bispisningsstederne og suppen var at lave store mængder nærende sammenkogt ret til billig penge. Fordelene var åbenlyse; store varemængder kunne købes billigt ind, og det var ligeledes billigere i brændselsenergi at koge alle ingredienser sammen i stedet for hver for sig, selvom det betød, at retten skulle koge længere. Rumfordsuppen udgør et godt billede på, hvad der ikke har kunnet lade sig gøre for de fleste kvinder i Peder Madsens Gang; at servere varm og nærende mad til deres børn, simpelthen fordi køkkenforholdene umuliggjorde det. Ligeledes gjorde bolig- og køkkenforholdene det ikke muligt at gemme mad, og husholdning blev derfor et dag til dag projekt. Penge blev omsat til hurtig mad, for når sulten gnavede, har der nok ikke været meget tid eller overskud til økonomiske og eftertænksomme indkøb. (Ross 1993, 46). I stedet købte man brød og madfedt og jo mindre penge en familie havde jo større procentdel af madbudgettet gik altså til netop disse to fødevarer. (Willerslev 1949, 114).

Ida Jensen beretter videre i sin erindring, hvordan hun som voksen kvinde og selv moder tog et københavnsk plejebarn til sig. Plejebarnet hed Ellen, og da hendes biologiske moder fik kræft

⁵⁴ Rumfordsuppen bestod af oksekød, hårdt brød der blev oplødt i suppevandet, ærter, byggryn (evt. kartofler), salt og eddike. I 1856 kunne en portion fremstilles for knap 4 skilling og blev solgt for 11. (Kølln 1958, 323-324).

passede Ida og hendes døtre familien, der levede under kummerlige forhold. Ellens to brødre på 10 år måtte tjene penge som mælkedrenge, og familien levede af kaffe, the og sukermadder samt æbleskiver, som blev købt færdiglavede i et kræmmerhus for billig penge:

"Men Fredag Aften, naar Drengene kom hjem med deres Løn, stod den paa Hestebøf med Kartoffler til, og de to Dreng fik en halv Bajer til Deling." (Raske Fjed 1932, 28).

Billedet af det vigtige 'søndagsmåltid' gengives også i en af de erindringer Ross benytter. Men med den forskel, at det peger på, at mad ikke kun havde reel, men også symbolsk vigtighed:

"At about the turn of the century, another Walworth child noticed that whether or not his mother actually had a real Sunday dinner to serve her family, she always rattled the plates for the other tenants to hear at the appropriate times." (Ross 1993, 29).

Den uterlige knægt

Billedet af husholdningsbudgettet som kvindeligt domæne går igen i al den videnskabelige litteratur, jeg har benyttet, og har været et transnationalt fænomen. At Andrea Josephine var hovedansvarlig for, at der kom mad på bordet, er derfor meget sandsynligt. Et andet træk der går igen er, at det var kvindernes ansvar at opdrage børnene. Dette har været en meget naturlig følge af den løsere tilknytning til det 'anerkendte' arbejdsmarked. At dette ansvar muligvis også har omfattet mødet med autoriteter og myndigheder, har jeg fra kildematerialet et interessant eksempel på.

Den 24. november 1868 fulgte Andrea Josephine sin 10-årige søn Viggo Hilarius til afhøring hos Politiet. Han havde før været anholdt for at "gøre Kunster" foran byens sporvogne, men denne gang var forseelsens karakter langt mere alvorlig, og på stationen forklarede han:

"at han, for omtrent 1 Maaned siden, har været 2 Gange nede paa Glholm i Forening med andre Dreng og Piger, hvor de legede. Under legen sagde "Jødepeter" at de skulle "krybe paa Pigerne", hvorfor de alle løb om bag nogle Muursteen hvor Pigerne toge Klæderne op, og de forsøgte nu alle (...) at pleie Omgang med Pigerne Louise, Amalie og Mathilde: først stode de op, men da dette ikke rigtig vilde gaae, lagde Pigerne dem ned, og samtlige Dreng skiftede nu, og lagde dem ovenpaa Pigerne."

Sagen kom frem i dagens lys, da den 11-årige Peter Jensen den 25. oktober 1868 blev indlagt på Kommunehospitalet med en dryppert. Dryppert var et andet ord for gonorrhé, og Peter angav, at han havde fået kønssygdommen ved samleje med den 13-årig Mathilde, der boede i Peder

Madsens Gang. Endvidere fortalte han navnene på fire andre drenge der havde deltaget i 'legen' på Gl. Holm, blandt dem altså Viggo Hilarius Holm. I løbet af de næste par uger blev også to piger indlagt på Kommunchospitalet. Den ene var 8 år, havde "urene Saar paa Genitalis" og fortalte, at hun havde haft kønslig omgang med en dreng, der hed Valdemar. Den anden var 9 år, havde vaginalbetændelse og fortalte, at hun havde haft kønslig omgang med Peter Jensen og var blevet 'forført' til det af Amalie Hansen, der boede i Peder Madsens Gang.

Efterhånden kunne hospitalets overlæge Sophus Engelsted i samarbejde med politidirektør Crone og distriktslægen F.F. Ulrik danne sig et billede af, hvad der var foregået, og det stod klart, at mere end ti børn mellem 8 og 15 år havde deltaget. Derfor skulle Viggo Hilarius ned og afgive sin forklaring i slutningen af november. I kildematerialet findes kun forklaringer fra de implicerede drenge, og de minder alle om hinanden. 'Legen' var blevet anført og dirigeret af Peter Jensen, af ukendte årsager kaldt "Jødepeter", og alle de deltagende havde forsøgt at have samleje med en eller flere af pigerne. Men fordi Peter havde været så ivrig, var det ikke lykket for dem alle at komme til. Gengivelserne af forhørene er kortfattede og har kun ganske få angivelser af direkte tale, men det synes som om flere af drengene har været bevidste om, hvad de lavede. Flere bruger ordet "knæppe", og selvom ords mening og betydning forandres over tid, synes ordet i denne sammenhæng at have haft en grundbetydning, der ligner nutidens. At det ikke havde været uskyldig leg, sønnen havde deltaget i, gik helt sikkert op for Andrea Josephine, da Viggo Hilarius efter forhøret blev undersøgt af en læge, konstateret smittet med syfilis og indlagt på hospitalet.

Som før nævnt blev sagen en skandale og nåede til Justitsministeriets bord. På trods af protester fra husejerne i Peder Madsens Gang, blev det besluttet at forbyde bordelvirksomhed i gaden fra 'april flyttedag' 1869. Hovedargumentet herfor var, at sagen tydeligt viste, at de prostitueredes tilstedeværelse havde ført til: "en blandt Børnene i Peder Madsens Gang fremtrådt Fordærvelse", som Ulrik formulerede det i et brev til Politidirektør Crone. For de implicerede piger og en af drengene betød sagen, at de blev fjernet fra hjemmet og bortsendt. Det angives ikke hvorhen, men det kunne være til et opdragelses- eller børnehjem. Det er i den forbindelse interessant, at pigerne anses for at være de mest skyldige. Da de alle sendes væk, må det være fordi, det har været vigtigst at få styr på dem. Allerede da skandalen om børnene i gaden var under opsejling, lavede Sundhedspolitiet en opgørelse over antallet af beboere i gaden efter køn og alder. Optegnelsen har tydeligvis haft til hensigt at kortlægge, hvor mange prostituerede der boede i gaden, og disse er alle understreget med rødt og markeret som "Off. Fruent." At dømme efter de bemærkninger, der er skrevet i margenen udfør forskellige børn, var formålet også at udpege den potentielt fordærvede ungdom. "Vil gjerne løbe paa Gaden paa egen Haand" om pige på 12 år, "Pigebarnet løber paa Gaden" om 10-årig, "Børnene er meget overladte til sig selv

og Pigebarnet paa 10 Aar har allerede begyndt at skaie ud” om fire børn på 4, 5, 7 og 10 år hvis mor var en 30-årig enke, er nogle af eksemplerne.

For Viggo Hilarius betød sagen ’kun’ et par uger på hospitalet. Det er umuligt at vide, hvordan forældrene har reageret på beskeden om sønnens fremmelige leg med det modsatte køn. Men faktum er, at det var Andrea Josephine, der gik med ham på stationen. De andre afhørte blev ligeledes fulgt til stationen af kvinder. Tre af dem var brødre og blev fulgt af deres 14-årige søster, mens de resterende to blev fulgt af henholdsvis en mor, der var enke og en gift kvinde, hvis mand afsonede fire år i forbedringshus. De to sidstnævnte havde selvfølgelig ikke mulighed for at sende en mand, men pointen er, at det havde de sandsynligvis heller ikke gjort, selvom der havde været en. Det har ikke været nogen tilfældighed, at det var kvinderne, der skulle møde autoriteter, når det handlede om børn, for de var hovedansvarlige for børnenes opdragelse.

Var Andrea Josephine dermed en dårlig mor, der havde opdraget en skidt knægt? Hendes personlige forestilling om opdragelse kommer vi aldrig til at kende. Men sagen om den uterlige knægt peger på en almen pointe om arbejderbørn, der ’fritager’ Andrea Josephine for noget af ansvaret. De blev ikke socialiseret i hjemmene, men derimod i skolerne, på arbejdspladser og ikke mindst på gaden, der var deres legeplads.⁵⁵ Lützen citerer i *Byen tammes* flere klager over gadebørn, der blev indsendt til *Politivennen*; klager der gik på, at børnene var frække og hujende og ofte lå i store bunker rundt omkring i byen og sloges. (Lützen 1998, 103- 105).

Mange af børnene fra Peder Madsens Gang har sikkert været nogle frække, små rødder. Men at opdrage dem ved at beskytte dem for byens ’farer’ og gadelivet, har været en luksus, som kvinderne i Peder Madsens Gang (og andre kvinder i København) ikke har kunnet tillade sig.

Sagen er måske ikke repræsentativ for børns leg i det københavnske gademiljø. Men myndighedernes reaktion på uterlighederne har ganske sikkert haft en sammenhæng med middelstandens generelle angst for de lavere klassers farlige seksualitet, som jeg også var inde på tidligere i kapitlet i forbindelse med ægteskab. Det myndighederne ikke kunne skrive, men ganske givet har tænkt, var, at det ikke kun var de prostituerede, der var et problem i forhold til børnene. Det var hele gaden og det tætte samliv i den. Myndighedernes fjernelse af børn og Sundhedspolitiets besøg i hver en lejlighed i forbindelse med optællingen har været legitimeret på samme måde som indgrebene i forbindelse med sygdom; nemlig med henvisning til den symbolske konstruktion af armoden og livsførelsen som blandt andet myndighederne selv havde været med til at skabe.

⁵⁵ Det var først i 1870’erne, at Københavns Borgerrepræsentation tog fat på forhandlinger om børns legemuligheder, idet Københavns byplanlægger, Ferdinand Meldahl, havde foreslået, at man tog konsekvensen af, at børn legede på et areal, der stødte op til Assistents Kirkegaard, og derfor gjorde området til en permanent legeplads. Ved århundredeskiftet havde København omkring 10 legepladser. (Coninck-Smith 1995, 46-47).

Familielivets indlejrede konfliktpotentiale

De foregående afsnit har undersøgt forskellige sider af familien Holms liv. Synliggørelsen af mulig indtjening, mulige udgifter og kostens bestanddele viser, at der har skullet stor opfindsomhed til for at få hverdagen til at hænge sammen. Rugbrødene fra Fattigvæsenet har måske udgjort hoveddelen af familiens kost og har været suppleret med fedt, smør, puddersukker, kaffe og måske nogle varme måltider til Carl Frederik og de 'voksne' drenge. Men at gå mæt til ro har ikke været en selvfølge. Der er nok ingen tvivl om, at familien har levet under sultegrænsen på 12 skilling, da det uanset hvor stor opfindsomhed, der blev lagt for dagen, ikke kunne lade sig gøre at tjene så mange penge. Sult har været en del af hverdagen. Det har, som jeg skrev i kapitel 3, kunnet ses på kroppene. Fattigdommen har ikke blot været mental, men har også sat sig fysisk.

Lønningerne har været lave og mulighederne for indtjening små, men en af de pointer Lykke Pedersen bruger i alle sine artikler er, at disse arbejderbudgetter skal forstås meget mere dynamiske. Hvad der i familien Holms budget måske lignede en udgift til sæbe, soda og lignende, kunne sagtens være blevet forvandlet til en indtægt, idet tøjvask har været omformet til en forretning. Pedersen advokerer endvidere for, at man ser denne mere komplekse sammenhæng i arbejdsliv, som noget der både involverede kvinder og mænd. Når Carl Frederik tjente penge, og det gik nogenlunde, kunne Andrea Josephine måske nøjes med at vaske eller gøre rent et par gange om ugen. Men i perioder hvor han ikke havde arbejde, var det hende, der måtte tjene penge, og han måtte stå for husholdningen.

Dette kan måske lyde som en kvindesagshistorisk anakronisme – manden ved kødgryderne. Men pointen er, at mange af de dikotomier vi er vant til at tænke historiske individer ind i; arbejderklasse - middelstand, udearbejdende – hjemmegående og så videre, er konstruktioner skabt til at tydeliggøre pointer i brede historiske analyser. Det er der også brug for. Uden syntetiserende værker ville den lille historie ikke kunne spilles op ad noget. Men på et mikrop lan i en familie i Peder Madsens Gang har der ikke været råd til at stå særligt stejlt på bestemte roller. Ikke at de ikke har været der, men det må formodes at de netop er blevet transcenderet i perioder med sult. Ideen om kernefamilien med en udearbejdende mand og en hjemmegående husmoder har været en symbolsk konstruktion, der i denne periode ikke har været noget efterstræbelsesværdig mulighed for de laveste klasser.

At rollerne i et ægteskab af og til er blevet transcenderet, er ikke ensbetydende med, at der ikke var bestemte roller og magtforhold. Og netop disse magtforhold i de private hjem er et svært emne at behandle på grund af det manglende kildemateriale. Derfor er det ifølge Hareven et

udforsket felt. Husholdningsbudgettet og de indtjente penge har været et område med et stort konfliktpotentiale. Meget tyder for eksempel på at det var en stadig kamp i hjemmet at få penge ud af manden, fordi han ofte drak dem op. (Ross 1993, 42; Nørregaard 1943, 351 ff.). Andrea Josephine og Carl Frederik kan sagtens have haft et godt og harmonisk ægteskab, men der har omvendt også været nogle store konfliktpotentialer indlejret. Konflikter der har kunnet opstå i og med, at husholdningsbudgettet har skullet forbinde en privat sfære med en offentlig og en kvindelig værdiorientering med en mandlig.

Det er mange kvindeforskeres fortjeneste at have udfordret eftertidens syn på kvinder som undertrykte og umælede ofre for et patriarkalsk samfund, og Ross har gennem sit omfattende kildearbejde med blandt andet erindringer fundet, at der tegner sig et billede:

"In the early 1900s controversy over 'the deterioration of the English race', working-class mothers generally figure as ignorant and neglectful. The autobiographical accounts created by their children, on the other hand, portray confident, portly, managing women, constantly working and planning for their households." (Ross 1986, 73).

Andrea Josephine og Carl Frederik vedblev at få fattighjælp i mange år. I almisseprotokollen har det derfor været muligt at følge dem, og fortælle hvordan deres ægteskab endte. Igennem 90'erne boede de en stor del af tiden i Borgergade 116 på tredje sal. At samfundsøkonomien har ændret sig drastisk i disse år vidner fattighjælpen om. I 1891 modtog de 25 kr. i halvårlig husleje, i 1893 30 kr. hvert halve år, og i 1896 10 kr. om måneden.

Men det må også indimellem have været svære tider, for Carl Frederik var ikke rask. Den 7. januar 1897 blev han indlagt på Sankt Hans Hospital for sindslidende. Og her døde han den 10. februar – på sin 69 års fødselsdag. Andrea Josephine levede videre, modtog fattighjælp og flyttede stadig ofte. Men fattighjælpen blev mindre efter mandens død. Fra den ene måned til den næste modtog hun kun 5 kr. om måneden til huslejhjælp. At blive enke har altså haft ganske konkret økonomisk betydning, og Andrea Josephine har skullet vedblive at klare sig igennem ved opfindsomhed. Hun er fra midten af 90'erne noteret som arbejdsdygtig. Måske har hun været slidt ned af et liv med mange børnefødsler, store sorger, hårdt arbejde og manglende tilknytning til et bestemt sted. Men hun klarede sig og har været en ganske bemærkelsesværdig dame. Selvom hun har været uarbejdsdygtig, var hun ikke færdig med livet. Den sidste notering, der står i almisseprotokollen, er fra den 13. februar 1915. På det tidspunkt levede hun stadig og modtog nu 18 kr. om måneden i huslejhjælp. Der er reference til et nyt sted, hvor hendes sag er videreført, men den har desværre ikke været mulig at finde på stadsarkivet. Sporene efter Andrea Josephine stopper derfor i 1915, hvor hun var 83 år og stadig i live.

Enke i livets efterår – Marie Andersen

Marie Andersen var hovedpersonen i specialets indledende historie, der ikke skal gentages, men bruges til at trække nogle pointer op. På nuværende tidspunkt er det spændende ved gensynet med Marie Andersens historie, at den kan anskues på nye måder. Både Marie Mathildes, Thora Emilies og Andrea Josephines liv indeholder problemstillinger som også har været til stede i Marie Andersens. Hun har været igennem alle faserne i en livscyklus; ugift, gift, moder, bedstemoder, forladt og enke. Hun har haft mange forskellige jobs, har boet rundt omkring, haft logerende, været logerende, har drukket, prostitueret sig, været indlagt med kønssygdomme og haft perioder på Ladegården. Hun har set, hørt, lugtet, prøvet, tænkt, troet og været involveret i meget forskelligt, og må have levet et ufatteligt hårdt og omtumlet liv. Den del af hendes historie, som jeg har skrevet, synes i hvert fald at antyde det.

I artiklen "*Endnu ikke gift*" – *enker i København i første halvdel af 1800-tallet*, anskuer stadsarkivar Helle Linde enker som en slags forløbere for kvindesagen, fordi de havde egen myndighed.⁵⁶ Linde skriver om enkerne, at de i gennemsnit var mere velhavende end andre, og artiklen handler hovedsageligt om de velhavende enker, der havde arvet, og nu klarede hus, forretning og at være samlingssted for børn og børnebørn. (Linde 2001, 54). Enkerne i Peder Madsens Gang udgjorde en stor del af husholdene, men der har ikke boet nogen af de velhavende formuende enker, som Linde skriver om. Alligevel har der været stor forskel på de enker, der boede i gaden, for der er flere eksempler på, at det var enker, der beboede stuelejlighederne. Disse har været bedre stillet end Marie Andersen og andre enker som hende, der havde nået en alder, hvor endnu et ægteskab var sjældent. Ældre enker har haft dårligere mulighed for at klare sig, fordi et liv i fattigdom havde tæret på deres krop, og de havde ikke længere den samme fysiske mobilitet som yngre eneforsørgere. Men som jeg har skrevet nogle gange undervejs, så var det ikke nyt for disse kvinder at skulle leve uden en mandlig forsørger. Det var muligt, og de gjorde det ofte i lange perioder af deres liv. Andrea Josephine Holm blev for eksempel gravid med sit første barn som 24-årig. På det tidspunkt havde hun måske klaret sig selv i 10 år. Hun var derefter gift i 42 år og til sidst enke i 18 år og muligvis mere. Carl Frederik har været der al den tid, de havde børn, og det er selvfølgelig vigtigt at huske, at der har været stor forskel på at skulle klare sig alene, og så at skulle klare sig alene med børn.

En af de alternative muligheder for indtjening som jeg endnu ikke har været inde på, har Marie Andersen muligvis benyttet sig af. På *Den Kongelige Fødselsstiftelse* i Amaliegade kom kvinder for at føde deres børn i anonymitet, og stiftelsen var blevet oprettet for at undgå de mange fødsler i dølgsmål. (Christiansen 2000, 16). Fra 1825 skulle alle mødre selv tage deres børn med

⁵⁶ Denne ret blev først givet til ugifte kvinder over 25 år i 1858.

fra stiftelsen, og det var kun til børn efter døde mødre, stiftelsen fandt pleje til. (Christiansen 2000, 24). Plejeforældre fik et vederlag. Det har ikke været muligt at finde oplysninger fra 1860'erne, men omkring 1820 udgjorde det ugentlige plejevederlag en rigsdaler. Meget tyder på, at det har kunnet betale sig at have et plejebarn, og jeg tror ikke det har været af filantropiske årsager, at Marie Andersen tog et til sig. Dødeligheden blandt plejebarn var højere end almindeligt (Christiansen 2000, 23), og som skrevet i historien, døde også Marie Andersens plejebarn efter kort tid af syfilis.

Mange enker blev gift igen. For selvom det er en af mine pointer, at kvinderne måtte klare sig selv, klarede de sig uden tvivl bedre, når de var gift. Enker efter velhavende mænd var i den gunstige position, at de arvede og selv havde myndighed. For Andrea Josephine betød mandens død, at hun fik frataget halvdelen af sin fattighjælp. Men som skrevet var ægteskabet ikke altid muligt for de ældre enker. Marie Andersen fandt sammen med to andre kvinder i samme situation. Der er flere hushold, hvor ældre enker har fundet sammen, og kildematerialet antyder dermed, at der har været en tendens til, at eneforsørgende kvinder fandt sammen. En mere overordnet diskussion af kvindefællesskaber og kvindekultur har jeg i konklusionen.

Kvinders liv - ensartede og forskellige

Marie Mathilde Frederiksen, Thora Emilie Egmoth, Andrea Josephine Holm og Marie Andersen. Fire kvinder gravet frem fra politiarkiverne hvoraf følger et vigtigt spørgsmål: Skyldes disse kvinders tilstedeværelse i arkiverne, at de var slemme? At de udgjorde en særlig gruppe af småkriminelle? Har jeg ved at almengøre disse kvinders historie udøvet vold mod nogen, der kunne kaldes de 'normale'?

Jeg har ikke nogen fordring om repræsentativitet, snarere tværtimod, men spørgsmålene er alligevel interessante. Jeg mener, at kvindernes tilstedeværelse i arkiverne siger mere om samfundet, end det siger om de specifikke kvinders 'kriminalitet' eller status som en slags afvigere. Deres historier har kunnet fortælles på baggrund af den gennemgribende kontrol af deres livsførelse. En kontrol der, som argumenteret for i kapitel 3, blev legitimeret i den symbolske konstruktion af fattigkvarteret Peder Madsens Gang. Det er dermed muligt at fastholde dobbeltblikket på kvinderne. De er både unikke og repræsentative på en gang. Deres livsførelse har ikke været værre eller bedre end tusindvis af andre københavnske kvinders. Deres 'forbrydelse' har været, at de strategier, de valgte kolliderede med andre samfundsopfattelser, som havde større magt i forhold til at definere en mainstream diskurs.

I dette kapitel har jeg undersøgt, hvordan fire kvinders normative livscyklus og individuelle tid, hang sammen med familietid og samfundstid. De fire kvinders historier har mange fællestræk,

men samtidig har det været forskellige problemstillinger, der har stået centralt i deres liv.

Marie Mathilde Frederiksen levede en omtumlet tilværelse, hvor hun skiftede mellem arbejde som tjenestepige og på fabrik, men supplerede med prostitution som ”overlevelsesstrategi under særlige livsomstændigheder”. (Vammen 1986, 173). Prostitutionen kunne give hende et grundlag som var attraktivt i perioder, hvor hun ikke havde anden beskæftigelse, nogen penge eller et sted at bo. Marie Mathilde var periodisk i store vanskeligheder, men har fundet løsninger undervejs, og som historien viste, har hun været ganske bevidst om, hvad hun ville og ikke ville.

Thora Emilie Egmoth havde med to børn et ganske andet ansvar end Marie Mathilde, for med moderskabet fulgte et krav om en vis stabilitet. Hendes beskæftigelsesmuligheder var imidlertid ikke meget bedre end Marie Mathildes, og hun ernærede sig som syerske. Thora Emilie var ugift, men ægteskabet med Niels Andreas var planlagt. Bag hendes historie synes at ligge ønsket om at skabe egen familie, men det har været vanskeligt, fordi økonomiske, sociale og kulturelle perspektiver skulle passe sammen.

Andrea Josephine Holm var gift og havde født mange børn. Hun oplevede flere af dem dø og levede mange år som enke. Opstillingen af et budget for familien Holm afdækkede, at de i periode må have levet på sultegrænsen, fordi maden var bufferen i husholdningsbudgettet. Som de andre kvinder har også Andrea Josephine måttet arbejde, men med flere børn i forskellige aldre og hyppige flytninger har hendes muligheder og strategier været vævet ind i et endnu mere komplekst billede, end det var tilfældet for Marie Mathilde og Thora Emilie.

Marie Andersens historie rummer, som skrevet, de fleste af de nævnte problemstillinger. Hun har været igennem det meste og levede også som ældre enke i små trange boliger i materiel dårlig stand, tæt sammen med andre og forsøgte at klare sig blandt andet ved prostitution og et barn fra Fødselsstiftelsen.

Fælles for kvinderne var, at de arbejdede hele tiden, hele livet. Possing skriver i sin afhandling, at kvinderne gennem årene som tjenestepiger blev socialiseret til at være husmødre. Socialiseret til konstantarbejde og til at støtte de frie lønarbejdere og borgerskabets hverdagsliv. (Possing 1980, 48). Det er ganske rigtigt; mange kvinder fra Peder Madsens Gang har uden tvivl i perioder tjent til dagens måltid ved at skure borgerskabets trapper. Ligesom de havde ansvar for hjem og børn, fordi deres mand arbejdede, hvilket de også selv gjorde, men på andre betingelser.

Pedersen anlægger et mere positivt perspektiv og fokuserer på, at kvinderne tjente deres egne penge. Samtidigt tilrettelagde de deres arbejde efter strategier, der passede til deres livscyklus. De gifte kvinder blev for eksempel nødt til at vælge beskæftigelse, der kunne kombineres med graviditet, ammeperioder og opsynet med de mindre børn, men inden for dette råderum var der forskellige muligheder. (Pedersen 1989, 123). Det er Pedersens pointe, at ægteskabet ikke var et økonomisk grundlag for kvinderne. Men fordi det er blevet anset som sådan, er kvindernes

uformaliserede gøremål blevet overset. Og videre endnu er det blevet overset, hvordan disse uformaliserede, huslige gøremål kunne omformes til forretning. (Pedersen 1989, 123).

Mit perspektiv lægger sig nærmest op ad Pedersen, idet jeg også har valgt at fokusere på kvindernes muligheder, inden for de rammer samfundet havde sat. Et perspektiv, der ikke er blindt for den strukturelle magt, men samtidig insisterer på at understrege den individuelle mulighed for at 'bestemme' egen strategi inden for et vist råderum. Dette perspektiv er imidlertid svært at få øje på i et marxistisk perspektiv som Possings. Historieskrivningen (ikke mindst den marxistiske) om arbejderklassen har i høj grad formet vores forestilling om mennesker fra 1870 og frem. Jeg skal ikke angribe relevansen og vigtigheden af denne forskning, men pege på at den også har skabt problemer med sin entydige værdisætning af arbejde: Det er fint at have organiseret lønarbejde. At være en arbejder. Det er ikke så fint at have selvstændigt kombinationsarbejde. At stå for husholdning. Arbejderklassens værdier har været konstrueret maskulint, og det har haft betydning for kvinderne – både i samtiden, men også i historieforskningen.⁵⁷ De ugifte kvinder uden børn skulle finde deres vej gennem byens labyrint af tjenesteplasser, fabriksarbejde, forskellige logier og bekendtskaber med mænd. De ugifte og gifte kvinder med børn skulle endvidere rette deres energi mod at tilpasse moderskab, husholdning og dag-til-dag beskæftigelse. I dette kapitel har jeg derfor undersøgt, hvordan forestillingen om arbejde må udvides til et langt mere komplekst billede, der kan rumme kvinders kombinations- eller dobbeltarbejde.

Kvinderne var ikke frie lønarbejdere, og betragtet i et overordnet kønsperspektiv er det trist, at deres råderum i de fleste tilfælde var så indskrænket. Men betragtet i et mere individuelt perspektiv har kvinderne alligevel haft nogle muligheder og har været deres egen hverdags heltinder. Det har uden tvivl været en indskrænket frihed, men undertrykkelsen af kvinder og samfundets strukturelle magt bliver langt tydeligere med eftertidens bedre muligheder for overblik. Spørgsmålet er om ikke den enkelte kvinde har følt en vis kontrol over eget liv? I diskussionen om frit valg kontra individuel selvbestemmelse insisterer jeg således på vigtigheden af at fokusere på det handlingsorienterede aktørniveau. Formålet med dette perspektiv fra neden har været at udfordre den socialhistoriske arbejderhistorie, hvor kvinderne har været usynlige. Perspektivet er imidlertid ikke uproblematisk. En af de 'hårde' konklusioner jeg kan drage på baggrund af dette speciale er, at der er en klar sammenhæng i de fire kvinders liv. Fattigdommen har været relativ, men der har ikke været meget håb om at komme væk fra den. Kvindernes vilkår har ikke muliggjort store ændringer, hverken økonomisk, kulturelt eller socialt.

⁵⁷ Blikket for, hvordan arbejderklassen historisk er blevet konstrueret som maskulin og patriarkalsk, har jeg hentet inspiration til hos Scott. I essayet *Kvinder i The Making of the English Working Class* fra 1988 dekonstruerer hun den engelske historiker E. P. Thomsons klassiker *The Making of the English Working Class*. Hun viser blandt andet, hvor ubehjælpesomt de få kvinder, der rent faktisk er i bogen, optræder.

De materielle betingelser, den lave løn og kampen for at lægge strategier, der kunne få hverdagen til at hænge sammen, har alt sammen umuliggjort den forudseenhed som adskilte værdigt og uværdigt trængende. De idealer, som blandt andet området distriktslæge F. F. Ulrik var fortaler for, har været utopiske for kvinderne i Peder Madsens Gang. Deres måde at navigere gennem tilværelsen på har været styret af en økonomi, der ikke handlede om at spare og være forudseende, men om at holde sulten for døren. Men Ulrik ville ganske givet bifalde pointerne om, at kvinderne havde friheder og muligheder. Opdelingen i værdigt og uværdigt fattige har netop været baseret på ideen om, at det var muligt at være forudseende. Deri ligger, at det var et valg at komme ud af fattigdommen. Begrebet om frihed rummer et ansvar for at tage vare på eget liv, og den som ikke formår det, har prioriteret forkert. Mit fokus på historie fra neden og kvindernes muligheder og strategier skal ikke forstås som led i nogen liberalistisk argumentation. Jeg vil holde fast i, at den økonomiske fattigdom var resultatet af samfundsstrukturer og ikke individuel svigt eller dårlig livsplanlægning, men omvendt at kvindernes liv var en hård kamp for overlevelse, hvor det krævedes af dem, at de tog nogle valg og anlagde bestemte strategier.

Kapitel 5. Konklusion

På en gåtur i gaderne omkring Strøget i dag, er der ikke noget, der leder tankerne hen på 1800-tallets slum og forarmede beboere. Nedrivningen af Peder Madsens Gang var kun begyndelsen på en lang række saneringer i det indre København. Det lykkedes dermed at slette de fleste spor efter den fattigdom, som igennem det meste af århundredet prægede bybilledet stærkt. Der blev nok ikke fældet mange tårer over beslutningen om at fjerne Peder Madsens Gang. De som havde en offentlig stemme udtrykte stor glæde og lettelse over fjernelsen af denne og andre skamletter. Ejerne fik deres betaling af det Københavnske Byggeselskab, og beboerne blev bedt om at flytte, hvilket de gjorde, som de havde gjort mange gange før og sikkert ville komme til mange gange senere. Deres usikre livsførelse og deraf følgende store mobilitet har gjort, at de ikke har haft nogen særlig lokal stedstilknytning, men har heller ikke været i en social position, hvor de har haft mulighed for at klage over beslutningen.

Selvom det har været spændende at genopføre gaden på skrift, mener jeg ikke, at den skulle have været bevaret. Jeg forholder mig dog kritisk til, at den dynamiske og innovative byudvikling, der blev igangsat i København fra 1870 og frem i så høj grad var præget af en liberalistisk eufori og tro på fremskridtet og så lidt af humanisme. Selvom de mere end 700 beboere i gaden var mindrebemidlede, som traditionelt flyttede meget, mistede de deres hjem uden at blive hjulpet videre. De har nok ikke følt det som et overgreb, men det mener jeg i høj grad, man kan sige, at det var.

Med dette speciale satte jeg mig for at undersøge, hvilke muligheder og livsstrategier udvalgte kvinder i Peder Madsens Gang havde omkring 1870. Jeg vil på de næste sider forsøge at kvalificere de resultater, jeg er kommet frem til.

Kvindernes muligheder og strategier har på det nære plan været defineret af de materielle rammer som var knyttet til boligen og livet i Peder Madsens Gang. I kapitlet om Peder Madsens Gang refererede jeg til undersøgelser skabt på baggrund af et omfattende kildemateriale. Det har været entydigt, at lejlighederne, eller værelserne som de ret beset var, har været små og i ringe materiel stand. Køkkenfaciliteterne var oftest mangelfulde, hvilket har gjort det svært eller umuligt at opbevare og lave mad. Disse dårlige materielle vilkår og det daglige slid for at skabe et økonomisk grundlag for overlevelse, har haft indflydelse på kvindernes helbred. Nedslidte og underernærede kroppe, hyppige sygdomstilfælde og større dødelighed hos både børn og voksne var nogle af de alvorlige konsekvenser af et liv i fattigdom.

Kvindernes muligheder og strategier var endvidere defineret af sammenhængen mellem deres livscyklus og deres familieforhold. De har stræbt efter ægteskabet, for det har været

vanskeligere at være én forsørger end at være to. Ægteskabet indvarslede ikke begyndelsen på et kernefamilieliv. Det var i lige så høj grad økonomiske forhold som biologiske, der havde betydning for, hvem der boede sammen i et hushold. Familien har ganske sikkert udgjort et betydeligt socialt netværk, men den var samtidig en bøjelig enhed, der i perioder blev udvidet med en eller flere logerende. Jeg har konstateret, at kvinderne og deres familier flyttede hyppigt. Denne nødvendige mobilitet har været en af konsekvenserne af et liv, der var defineret af uforudsigelighed og skiftende økonomiske og sociale forhold. En anden konsekvens var, at mange kvinder levede en stor del af deres liv som eneforsørgende. De kunne ikke tilrettelægge deres liv efter at blive forsørget, hvilket er en pointe, der udfordrer den maskuline og patriarkalske konstruktion af arbejderklassen. Kvinders liv var komplekse og må derfor også studeres som sådan.

Kvinders arbejde var ikke anerkendt på samme måde som mænds og deres løn var langt dårligere. Det er en pointe, at samtidens spirende arbejderklasse kun værdisatte udearbejdet. Kvindernes konstantarbejde blev anset som et supplement, selvom de fleste arbejderfamilier slet ikke kunne klare sig uden kvindernes opfindsomhed og indtjening. Dertil kommer kvindernes reproduktive egenskaber. De var gravide og ammede spædbørn i flere perioder af deres liv og havde samtidig hovedansvaret for opdragelse og pasning af de øvrige børn.

Den marxistiske historieskrivning om arbejderklassen har haft et entydigt maskulint fokus på udearbejde. Derfor har kvinderne været temmelig usynlige i klassehistorien. Jeg mener, at de faste forestillinger om familiestruktur og arbejdsdeling samt den statiske definition af *arbejde* har betydet, at vigtige økonomiske, kulturelle og sociale dynamikker i familien er blevet overset.

Disse dynamikker kan undersøges i et kønsperspektiv. Kvinder og mænd har haft en forskellig oplevelse af og forholdt sig forskelligt til de forandringer og skiftende forhold, der konstant var i deres liv. Dette udspringer af kønnenes divergerende værdiorientering, og har været et evigt tilstedeværende grundlag for konflikter. Konfliktperspektivet har jeg kun berørt ganske let, men jeg ser det som vigtigt for fremtidig familieforskning at indoptage perspektivet og endvidere at undersøge, hvordan kønnenes opfattelse af forandring og modernitet er kommet til udtryk. Den kulturhistoriske tilgang fra neden muliggør netop et større fokus på relationerne mellem individuelle familiemedlemmer og derved på konflikterne.

Spørgsmålet er om den forskellige værdiorientering gør det relevant at tale om *kvindefællesskaber* og *kvindekultur*? Jeg forstår de to begreber på følgende måde: begrebet *kvindefællesskab* synes at implicere en vilje og et ønske om fællesskab, mens begrebet *kvindekultur* implicerer en diskursiv ramme.

Der har ikke været noget bestemt kvindefællesskab i Peder Madsens Gang. Kvinderne var både forskellige og ens, men jeg tror ikke, at de aktivt har fokuseret på det sociale køn som identitetsmarkør. At for eksempel ældre enker fandt sammen i noget, der kunne ligne bofællesskaber har mere haft grundlag i økonomiske overvejelser end i ønsket om fællesskab baseret på køn. Jeg mener derimod, at man kan tale om en kvindekultur. Hvis en kulturanalyse, med Ehn og Löfgrens ord, skal tage udgangspunkt i de erfaringer, kundskaber og værdier, som mennesker deler og forandrer gennem social handlen, må kvindernes liv i Peder Madsens Gang have været en særlig kultur. Men ikke bare livet i denne gade har udgjort en kultur. De erfaringer og den livsførelse, jeg har sandsynliggjort med dette speciale, har været hverdag for tusindvis af kvinder i København. Kvindernes erfaringer, kundskaber og værdier har været grundlæggende mere forskellig fra mænds, end den har været kvinderne imellem. En undersøgelse af kvindernes egen forståelse af det sociale og det biologiske køn ligger uden for rammerne af specialet. Men det er blevet klart, at kvindernes livsførelse ofte har kollideret med samfundets opfattelse af en normativ livscyklus.

Specialets problemstilling lagde op til en diskussion om individuel selvbestemmelse og strukturel magt. Diskussionen har foregået på flere niveauer og det er klart, at kvindernes muligheder overordnet set har været begrænsede. De har været kontrolleret, overvåget og til en vis grad også stigmatiseret, og deres liv har været mistænkeliggjort og besværliggjort af myndighederne. Ligesom betydningen af kvindernes uformaliserede gøremål og konstantarbejdet ikke må undervurderes gælder det samme for den individuelle selvbestemmelse. Kvinderne har ikke haft mange muligheder for at ændre deres økonomiske situation, men de har kæmpet indenfor de rammer der var. Netop samfundets kontrol og begrænsninger har gjort kvindernes navigering gennem tilværelsen endnu mere udfordrende og kompleks.

Set i et mere metodisk perspektiv er det tydeligt, at dobbeltperspektivet kontrol og diskurs på den ene side og aktør og handling på den anden giver en interessant spænding: Ét er hvad det er muligt at sige om givne systemer ved at undersøge lovgivning, vedtægter og arbejdsbeskrivelser. Noget andet er, hvordan de fungerer i praksis. Hvilken konkret betydning har de i en given sammenhæng? Hvordan anskues de af dem, de er bestemt til at kontrollere eller hjælpe? I specialet har jeg blandt andet haft blik for, hvordan det unge folkestyre på den ene side havde sine demokratiske idealer, men på den anden side udøvede nogle grove overgreb på befolkningen i Peder Madsens Gang. Med dobbeltperspektivet har det altså været muligt at undersøge, hvordan det demokratiske folkestyre også arbejdede.

De kvinder jeg har beskæftiget mig med, har oftest været en ubeskrevet, implicit del af arbejderhistorien. Denne undersøgelse fra neden har skabt mennesker i stedet for fattige i en

statistik eller arbejdere i et klasseperspektiv. De forskellige vinkler og variationer, der er kommet frem i dette speciale har tydeligvist meget at tilføje. Ikke mindst fordi nye perspektiver opstår og oprindelige spørgsmål kan formuleres på andre måder. Et spørgsmål forbliver dog det samme. Jeg har stadig ikke forstået, hvordan disse kvinder på trods af armoden, den økonomiske og sociale uforudsigelighed, de pludselige dødsfald i familien, livet i usle boliger, det hårde fysiske slid og samfundets stigmatisering, rent faktisk klarede sig igennem. Det er beundringsværdigt.

I indledningen udtrykte jeg det ønske, at almindelige kvinders konturer må komme til at stå skarpere for eftertiden. Et forskningsprojekt, der i efteråret 2003 blev iværksat som et samarbejde mellem arkiver og uddannelsesinstitutioner i København, tyder på, at det bliver tilfældet for både flere almindelige kvinder og mænd. Forskningsprojektets anledning er Trinitatis Kirkes 350 års jubilæum i 2006 og det skal munde ud i en række publikationer, udstillinger og begivenheder. Projektet tager udgangspunkt i en socialhistorisk fremstilling af sognet i hele perioden, men har samtidigt som ambition at fortælle om enkeltindivider i et mikrohistorisk perspektiv. Dette giver mulighed for ”at sætte byhistorien på hovedet” og skabe andre synsvinkler på kildemateriale. I projektbeskrivelsen står videre: ”Analysen af sognet som en helhed i det snævrere perspektiv følger heraf. Sognehistorien vil være en af de veje, som kan anvendes til at udnytte de nye ansatser, som mikrohistorien har bragt med sig i de senere år. Ved at gå helt ned på det enkelte menneskes plan og anskue historiens forløb så at sige i gadeniveau kan nye vinkler skabes til en på mange måder forsømt lokalhistorisk disciplin.”

Dermed indskrives specialet sig altså i den nyeste tendens inden for urban historie. Det er spændende, at den københavnske byhistorie, der traditionelt har været domineret af fortællinger om konge, adel og middelstand samt byens smukke bygninger, hvor de mindrebemidlede har været statister, åbner op for de individuelle historier og for perspektiver, der rækker udover klassetænkningen.

Litteratur- og kildefortegnelse

Arkivmateriale

Landsarkivet for Sjælland, Falster, Lolland og Bornholm

Københavns Politi, 3. politiinspektorat, Sundhedspolitiet

”Fortegnelse over Antallet af Beboere, med Angivelse af Kjøen og Alder i samtlige, i alt, 17 Eiendomme i Peder Madsensgang den 1ste Novbr. 1868.” I kassen ”Journalsager vedr. overbefolkede lejligheder 1863-70.”

Brandtaksationsrapporter, matrikel 292-313.

Folketællingen 1870, Peder Madsens Gang

Journalsager vedr. kontrol med logishuse og herberger, 1864 – 86.

Journalsager vedr. overbefolkede lejligheder, 1863 – 70.

Journalsager, saglig ordnet A-O, Litra D (I – IV), 1866- 86.

Journalsager, saglig ordnet A-O, Litra G, 1866- 86.

Journalsager, saglig ordnet A-O, Litra K, 1866 – 73.

Journalsager, saglig ordnet A-O, Litra M (I – IV), 1866 – 86.

Journalsager, saglig ordnet A-O, Litra N, 1866- 86.

Observationsprotokol, 1865- 68.

Politilægens protokoller, 1849 – 63.

Protokoller vedr. tilsyn med logishuse og herberger, 1863- 72.

Sager vedr. Indskrivning af offentlige Fruentimm. 1865- 67.

Sager vedr. Indskrivning af offentlige Fruentimm. 1867- 78.

Sundhedspolitiets journaler, kronologisk indrettet, 1863- 73.

Sundhedspolitiets journaler, saglig indrettet, 1867- 74.

Sundhedspolitiets journalsager, 1863- 65.

Rigsarkivet

Kgl. Frederiks Hospital

Journalsager (indkomne sager), 1871.

Medicinsk afdeling A, Journaler, 06.1871 – 10.1871. Følgende patientnumre: Juni: 20, 89, 91, 92, 93, 94. Juli: 14, 62, 63. August: 83.

Medicinsk afdeling B, Journaler, 06.10.1871 – 10.1871. Følgende patientnumre: Juni: 43, 78, 122, 166, 248. Juli: 98. August: 4, 50. Oktober: 20, 38, 76.

Patientprotokoller, 1871.

Protokoller over døde patienter, 1871.

Københavns Stadsarkiv

Kommunchospitalet Patientdagbog, 1871.

Kommunchospitalet Patientregister, 1871. Løbenummer: 3706, 3707, 3757, 4228, 4366, 4367, 4836, 4862, 5198, 5372.

Kraks vejviser, 1865-74.

Magistratens 3. Afdeling. Almisseprotokol 1855- 1915. Almissenr. 714, 3130 og 3943.

Skattebogen, 1865- 77.

Stadskonduktørembedets opmålinger, matrikel 292- 313.

Avisartikler

Dagens Nyheder, 13. december 1870.

Fædrelandet d. 14. Juli 1871, 12. September 1871, 21. September 1871, 13. September 1872, 20.

September 1872, 6. Februar 1872, 9. Januar 1873, 24. Juni 1873 og 20. Marts 1874.

Illustreret Tidende, Årgang 14, Nr. 705, 30/03-1873.

Nationaltidende d. 19. december 1880.

Trykte kilder

Bang, Herman 1954: *Københavnske Skildringer*. København: Nordisk forlag.

Christensen, Carl C. 1922: *Fra Grønnegade-Kvarteret, Valballe og Dansebodernes tid, minder fra en gammel bydel*. København: H. Hagerups Forlag.

Christensen, Villads 1912: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid: 1840-1857*. København: Gad.

Colding, August og Thomsen, Julius 1853: *Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskjellige Dele af Kjøbenhavn og om Midlerne til i Fremtiden af formindske Sygdommens Styrke*. København.

Hannover, Adolph 1858: *Statistiske Undersøgelser af lægevidenskabeligt Indhold*.

Hansen, Jens Erik Frits 1974: *Kilder til levestandarden i Danmark 1850-1900*. København: Gyldendal.

Holck, Johan 1869: *Om Godgjørenhed og frivilligt Fattigvæsen i København*.

Hornemann, Emil 1871: "Bygningsloven for Kjøbenhavn af 21 nov. 1871". I *Hygiejniske Meddelelser 1871*.

Raske Fjed 1982. *Ti arbejdende Kvinders Livserindringer*. København: Forlaget GMT. (Første udgave 1932).

Scharling, William 1885a: "Befolkningens Bestanddele". I Falbe-Hansen, V. og Scharling, William, *Danmarks Statistik. Første Bind*, København: Gad, 524-680.

— 1885b: "Vielserne og deres Forhold til Befolkningens Bevægelser." I Falbe-Hansen, V. og Scharling, William, *Danmarks Statistik. Første Bind*, København: Gad, 490- 503.

Schorn, W 1905: *Da Voldene Stod, erindringer af W. Schorn*, København og Kristiania: Nordisk Forlag.

Ulrik, F.F. 1869: *Ved hvilke Midler bør Fattigdommen modarbejdes?*. København.

— 1871a: "Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus?". I *Hygiejniske Meddelelser 1871*.

— 1871b: "Kan Peder Madsensgang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden? Fortsættelse for 1871 af den statistiske Oversigt samt nogle Bidrag til Gydens Historie. I *Hygiejniske Meddelelser 1871*.

Westergaard, H 1885: "Fødselshyppighed og Dødelighed". I Falbe-Hansen, V. og Scharling, William, *Danmarks Statistik. Første Bind*, København: Gad, 430- 475.

Videnskabelig litteratur

- Adler, Barbara, Lützen, Karin m.fl. 1981: *Kvindelig. Fotografier fra byen 1880-1940*. København: Høst og søn.
- Barnak, Søren 2000: *Byens skjulte huse – arbejderboliger i bydelen Vesterbro, en belysning af de sociale forhold for bydelens arbejdere i perioden ca. 1880-1885*. RUC speciale, institut for historie og samfundsforhold. RUC.
- Bech, Sv. Cedergreen 1967: *Københavns Historie gennem 800 år*. København: P. Haase og Søns Forlag.
- Bonderup, Gerda 1994: *"Cholera-Morbro'er" og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- 1995: "Potte-Glasering og Quacksalvere – Tanker om lægeindberetninger som kilder til belysning af befolkningens levevilkår i de første par årtier i 1800-tallet". *Den jyske historiker*, nr.89, 92-100.
- Bourdieu, Pierre 1996: *Symbolisk magt – artikler i udvalg*. Oslo: Pax forlag A/S.
- Brinkbæk, Gitte 2000: "Anmeldelse af: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906". *Historiske Meddelelser om København*, 2000, 216-217.
- Busck, Steen 1999: "Mikrohistorie og lokalhistorie". *Den jyske historiker*, nr. 85, august 1999, 47-62.
- Christiansen, Inge 2000: "Baronesse, Borgerkone eller ugift Fruentimmer. Barselskvinder på Fødselsstiftelsen 1788-1850". *1066 – tidsskrift for historie*, 30 årg., nr. 3, 16-25.
- Christiansen, Palle Ove 1995: *Kultur og Historie*. København: Studiebøger, Institut for arkæologi og etnologi.
- 2000: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. København: Samleren.
- 2001: "Forståelsen af det anderledes. Om Carlo Ginzburg og mikrohistorie", i *Historisk Tidsskrift*, bind 101, hæfte 1, 111-145.
- 2003: "Den nye kulturhistorie. Tættere på hverdagslivet". *Siden Saxo*, nr. 2, 30-38.
- Christmas- Møller, Ingeborg 1984: "Havsvampe, the, P-piller og vaccine. Om prævention gennem tiderne." *Forum for kvindeforskning, Børnebegrænsning og fødselskontrol*. 4. årg, nr. 1, 8-25.
- Coninck- Smith, Ning de 1995: "Børns urbane landskaber. En iscenesættelse af kroppen og legen i det 20- århundrede." I Kristensen, Thomas Møller og Larsen, Svend Erik (red.), *Mennesket og naturen: essays om natursyn og naturbrug*, Odense: Odense Universitetsforlag, 35- 57.
- Dübeck, Inger 1978: "Kvindens retlige status i det 19. århundredes privatret." *Årbog for kvindereet*, 55- 88.
- 2003: *Kvinder, familie og formue. Studier i dansk og europæisk retshistorie*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Egholm, Liv 1999: "Mikrohistorie". *Den jyske historiker*, nr. 85, august 1999, 20-47.
- Egholm, Liv og Wul, Lene 2000a: "På rejse gennem mikrohistoriske fortællinger". *Nyt fra historien*, XLIX, 65-72.

- 2000b: ”Mikrohistoriske fortællinger om sygdom, krop og køn”. *Den jyske historiker*, nr. 89, 160-171.
- Ehn, Billy og Löfgren, Orvar 1982: *Kulturanalys*. Malmø: Gleerups.
- 1996: *Vardagslivets Etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Bokförlaget Natur og Kultur.
- Emerék, Ruth og Siim, Birthe 1976: *Kvindens arbejds- og levevilkår – belyst gennem kvinder i tobaksindustrien*. Århus: Modtryk.
- Faye, Anette, Juul, Ida m.fl. 1978: ”Indledning”. *Kritiske historikere*, nr. 3, 3-11.
- Friis, St. 1938: ”Kreaturholdet i København i forrige Aarhundrede”, *Historiske Meddelelser om Staden København og dens Borgere*, tredje række, bind II, 73-88.
- Ginzburg, Carlo 1999a: ”Mikrohistorie: To eller tre ting jeg ved om den”. I Thing, Morten (red.): *Spor. Om historie og historisk metode*. København: Museum Tusulanums Forlag, 192-213.
- 1999b: ”Spor. Indicie-paradigmets rødder”. I Thing, Morten (red.): *Spor. Om historie og historisk metode*. København: Museum Tusulanums Forlag, 78-111.
- Gordon, Linda 1988: *Heroes of their own lives. The politics and history of family violence. Boston 1880-1960*. New York: Viking Penguin.
- 1990a: ”Gender and the Politics of History by Joan Wallach Scott”. *Signs*, vol. 15, no. 4, 853-859.
- 1990b: ”Response to Scott”. *Signs*, vol. 15, no. 4, 852-853.
- Harbsmeier, Michael 1999: ”Mikrohistorie – et plaidoyer”. *Den jyske historiker*, nr. 85, august 1999, 7-20.
- Hareven, Tamara K. & Modell, John 1973: ”Urbanization and the Malleable Household: An Examination of Boarding and Lodging in American Families”. *Journal of Marriage and the Family*, vol. 35 no. 3, .
- Hareven, Tamara K. 1977: ”Family Time and Historical Time.” *Daedalus*, vol. 106, spring, 57-71.
- 2000: *Families, History and Social Change. Life-Course and Cross-Cultural Perspectives*. Boulder: Westview Press.
- Hartmann, Heidi I. 1987: ”The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle. The Example of Housework”. I Harding, Sandra (red), *Feminism and Methodology*. Bloomington: Indiana University Press, 109-135.
- Hirdman, Yvonne 1991: ”The Gender System”. *Moving On. New Perspectives on the Women's Movement, Acta Jutlandica LXVII*: 1, 187- 208.
- Hjorth, Karen, Ilsøe, Grethe og Possing, Birgitte (red.) 1991: *Søg - og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger*. København: Arki-Varia.
- Holm, Axel og Johansen, Kjeld 1941: *København 1840-1940: det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Hunt, Lynn 1989: ”Introduction: History, Culture, and Text.” I Hunt, Lynn (red), *The New Cultural History*. Berkeley: University of California Press. 1- 22.

Hyldtoft, Ole 1983: "Boligforhold i den centrale København. Arbejdernes boligstandard i perioden 1800- 1914", *Bebyggelsehistoriske tidsskrift*, vol. 6, 86-101.

—— 1984a: "Litteratur om arbejderboliger". I *Årbog for arbejderbevægelsens historie – 1984. Arbejderen og boligen*, 205-249.

—— 1984b: *Københavns industrialisering, 1840-1914*. København: Systime.

—— 1999: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*. Århus: Systime.

Højgaard, Lis 1984: "Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter". I *Årbog for arbejderbevægelsens historie – 1984. Arbejderen og boligen*, 83-107.

Jamieson, Lynn 1986: "Limited Resources and Limiting Conventions: Working- Class Mothers and Daughters in Urban Scotland c. 1890- 1925." I Lewis, Jane (red.), *Labour and Love. Women's Experience of Home and Family, 1850-1940*. Oxford: Basil Blackwell, 49-73.

Jensen, Hannelene Toft 1984: "Det københavnske spekulationsbyggeri 1860-1908". I *Årbog for arbejderbevægelsens historie – 1984. Arbejderen og boligen*, 107-120.

Jensen, Sigurd og Smidt, Claus M. 1982: *Rammerne sprænges. Københavns historie bind 4, 1830 – 1900*. København: Gyldendal.

Jørgensen, Frank 1977: "Kassationsvurdering". I *Fortid og nutid*, bind XXVIII, 211-222

Jørgensen, Harald 1940: *Studier over det offentlige Fattigvæsenes historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*. København: Nordisk Forlag. (Reprografisk genudgivet 1979)..

—— 1972: *Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem: træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år*. København: Københavns kommunes socialdirektorat.

Knudsen, Tim 1988: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan, 1840-1917*. København: Akademisk forlag.

Kølln, O. 1958: "Kollektiv bespisning i København i det 19. århundrede". I *Historiske meddelelser om København*. Københavns kommune, 321-333.

Lauridsen, John T. 1996: *Fra udstødte til anbragte 1500-1950. Marginalgrupperforskning i Danmark*. København: Det kongelige Bibliotek.

Lehmann, Johannes 1954: "Minder fra Almindelig Hospital". *Historiske meddelelser om København 1954*. København: Kommunalbestyrelsen.

Lehrmann, Ulrik 1998: "Skandaleblade, skillingsviser og smudsblade". I Poulsen, Ib og Søndergaard Henrik (red), *Mediebilleder. Studier i mediernes udtryksform*. Valby: Borgens Forlag, 17-53.

Linde, Helle (2001): ""Endnu ikke gift" – enker i København i første halvdel af 1800-tallet. I Hjorth, Karen og Warring, Anette (red.), *Handlingens kvinder*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 53-73.

Lützen, Karin (1995): "Kroppen og dens naturlige afsondringer". I Kristensen, Thomas Møller og Larsen, Svend Erik (red.), *Mennesket og naturen : essays om natursyn og naturbrug*. Odense: Odense Universitetsforlag, 58-75.

—— 1998: *Byen tammes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Løkke, Anne 1989: "Farlige arbejderbørn! Børn og børneforsorg i København 1906-1920". I *Årbog for arbejderbevægelsens historie*. København: Selskab til forskning i arbejderbevægelsens historie, 171-207.
- 1994: "Præmierede plejemødre – den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet". *Den jyske historiker*, nr. 67, 1994, 38-61.
- 1998: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800– 1920*. København: Gyldendal, 193-233.
- Malling, V 1976: "Den første sanering i København (Peder Madsens Gang)". I *Københavns Kronik*, 13, 3-8.
- Mørch, Søren 1982: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*. København: Gyldendal. (3 udgave, 2. oplag, 1997).
- Nielsen, O.C 1935: *Peder Madsens Gang – historisk-topographisk beskrevet*. København: Arnold Busck.
- Nørregaard, Georg 1943: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*. København: Nordisk Forlag.
- Paludan, Helge, m.fl. 1987: *Københavnernes historie, Fra Absolon til Weidekamp*. Århus: Hans Reitzels Forlag.
- Pedersen, Klaus 1982: "C.F. Tietgen som bygherre. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab", *Historiske Meddelelser om København*. Københavns Kommune, 67-135.
- Pedersen, Lykke L. 1988: *Fattigdom og opfindsomhed – en etnologisk undersøgelse af kvindearbejde, familieliv og naboskab mellem land og by ca. 1850 – 1875*. Upubliceret speciale fra Europæisk Etnologi, Københavns Universitet.
- 1989: "Hvad der er sparet, er fortjent – om husholdsøkonomi og livsformer i byen". I Christensen, Lone Rahbek (red.), *Livsstykker. 12 studier af livsformer og vilkår*. Ringe: Kulturbøger, 120-131.
- 1995: "Det daglige brød – forbrugsvaner og kulturkonflikter." *Arbejderhistorie*, nr. 4, 10-25.
- Pedersen, Merete Bøge 2000: *Den reglementerede prostitution i København 1874-1906*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Petersen, Grethe C. 1985: "Forsvaret for kernefamilien – kritiske noter om familieforskning." I Ravn, Anna-Birte og Rostgård, Marianne (red.), *Kvindefællesskaber*. Aalborg: Aalborg Universitetscenter, 43-79.
- Petersen, Niels og Blomquist Helle 1996: *Sundhed, byråkrati, politik*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Petersen, Vibeke og Christensen, Inga 1982: "Stuktidens vindskibelighed. Sanering for de fattige – boliger for de fine". I Linde, Helle (red.), *Historiske Meddelelser om København*. Københavns Kommune, 136 – 169.
- Posing, Birgitte 1980: *Arbejderkvinder og Kvindearbejde i København ca. 1870-1906*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- 1992: "Køn og kvindelighed – hvilke historiske kategorier?" *Den jyske historiker*, nr. 58-59, 35- 51.

- Rasmussen, Steen Eiler 2001: *København. Et bysamfunds særpræg og udvikling gennem tiderne*. København: Gads forlag (første udgave 1969).
- Rimmen Nielsen, Hanne 1990: "Køn, kultur og historie". I Horstbøll, Henrik og Kaare Nielsen, Henrik (red), *Delkulturer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 127 – 148.
- 1992: "Køn, kultur og repræsentation. Nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning". *Den jyske historiker*, nr. 58-59, 7-34.
- Roberts, Elizabeth A. M. 1986: "Women's Strategies, 1890-1940. I Lewis, Jane (red.), *Labour and Love. Women's Experience of Home and Family, 1850-1940*. Oxford: Basil Blackwell, 223-247.
- Rosenbeck, Bente og Vammen, Tinne 1981: "Arbejderkvinder bliver synlige". I Callesen, Gert, Caspersen, Hanne og Knudsen, Knud (red.), *"Fremad og aldrig glemme" 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver*. København: Selskab til forskning i arbejderbevægelsens historie, 224-249.
- Ross, Ellen 1986: "Labour and Love: Rediscovering London's Working-Class Mothers, 1870-1918. I Lewis, Jane (red.), *Labour and Love. Women's Experience of Home and Family, 1850-1940*. Oxford: Basil Blackwell, 73- 96.
- 1993: *Love and Toil. Motherhood in Outcast London, 1870-1918*. New York og Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, Lars-Henrik og Kristensen, Jens Erik 1987: *Lys, luft og renlighed, den moderne socialhygiejnes fødsel*. København: Akademisk forlag.
- Scott, Joan Wallach 1988: *Gender and the Politics of History*. New York og Oxford: Columbia University Press, 28-53.
- 1989: "Kvindekøn og arbejderhistorie. Kvinder i "The Making of the English Working Class"". *Årbog for arbejderbevægelsens historie*. København: Selskab til forskning i arbejderbevægelsens historie, 207-235.
- 1990a: "Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence by Linda Gordon". *Signs*, vol. 15, no. 4. 848-852.
- 1990b: "Response to Gordon". *Signs*, vol. 15, no. 4, 859-860.
- 1996 (red.): *Feminism and History*. Oxford og New York: Oxford University Press.
- Smidt, Claus M. 1988: *København og københavnere set af "Illustreret Tidende" 1859-74*. København: Strandbergs Forlag.
- Telste, Kari 2000: *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700 – 1900*. Oslo: Det Historisk-filosofiske fakultet.
- 1999: "Samliv før ekteskap i lys av norsk ekteskaps- og seksuallovgivning fra reformasjonen til omkring 1900." I Melby, Kari m.fl. (red), *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag*. København: Nordisk Ministerråd.
- 2002: "'Master of his House'. Moral Geography, Sexuality and the Home, in the "City" of Kristiania at the End of the Nineteenth Century". I Sandvik, Hilde, Telste, Kari og Thorvaldsen, Gunnar (eds.), *Pathways of the past: essays in honour of Sølvi Sogner on her 70th anniversary 15. March 2002*. Oslo: Novus, 218-230.

Thing, Morten 1999: "Spor og tegn. Introduktion til Carlo Ginzbergs forfatterskab." I Thing, Morten (red.): *Spor. Om historie og historisk metode*. København: Museum Tusulanums Forlag, 7-24.

Tilly, Louise A. og Scott, Joan W. 1978: *Women, Work, and Family*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Tønnesen, Allan 1988: *Nord for strøget. København før og nu – og aldrig, bind 4*. København: Forlaget Palle Fogtdal A/S.

Vallgård, Signild 1985: *Sjukhus och fattigpolitik – et bidrag til de danske sjukhusens historia 1750-1880*. Københavns Universitet: Institut for Social Medicin.

Vammen, Tinne 1986: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*. København: Gyldendal.

Willerslev, Richard 1949: "Københavnske fabriksarbejderes og arbejdsmænds vilkår omkring 1870". I *Historiske meddelelser om København*. Københavns kommune, 97-132.

——— 1979: *Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880*. København: Akademisk forlag.

Tabeller

Følgende tabeller er lavet på baggrund af Sundhedspolitiets rapporter (1 og 2) samt Folketællingen fra 1870 (3, 4, 5, 6, 7 og 8). Tal i parentes angiver procenter – nogen gange rundet op eller ned til helt tal andre gange med decimaler.

Tablet 1. Lejlighedstype

Lavet på baggrund af ca. 1/4 (42) af gadens lejligheder

<i>Lejlighedstype</i>	<i>Antal</i>	<i>Gennemsnitl. halvårlig leje</i>
1 værelse	5 (12)	32,8 kr.
1 værelse med fælleskøkken	12(28,5)	36,5 kr.
1 værelse med køkken	11 (26)	39,8 kr.
1 værelse, 1 kammer og køkken	8 (19)	64,5 kr.
2 værelser med køkken	5 (12)	56,8 kr.
2 værelser, kammer eller mere	1 (2,5)	96 kr.

Tablet 2. Lejlighedsstørrelse

Lavet på baggrund af en gennemgang af 10 af 14 lejligheder i Peder Madsens Gang nummer 4. Heraf ses at alle lejlighederne er omkring 2 meter i højden og at ingen af dem er større end 20 m². Sammenligninger med andre enkeltteksempler på opmålinger af forskellige lejligheder i gaden er der ikke udsving i forhold til det billede der tegner sig fra nummer 4.

<i>Sal</i>	<i>Lejligheden består af</i>	<i>Højde</i>	<i>Rumfang</i>	<i>Areal</i>
Forhus, 1	2 værelser og fælleskøkken	2,3 m	44 m ³	19,2 m ²
2	2 værelser og fælleskøkken	2,2 m	42,7 m ³	19,4 m ²
2	1 værelse med entre	2,2 m	29 m ³	13,2 m ²
3	2 værelser og fælleskøkken	2,2 m	42,7 m ³	19,4 m ²
3	1 værelse med entre og fælleskøkken	2,2 m	28,4 m ³	12,9 m ²
Kvisten	1 værelse	1,9 m	13,7 m ³	7,2 m ²
Kvisten	1 værelse	2 m	13,3 m ³	6,6 m ²
Baghus, 1	1 værelse og køkken	2,4 m	27,6 m ³	11,5 m ²
2	1 værelse og køkken	2 m	23,3 m ³	11,7 m ²
3	1 værelse og køkken	2,2 m	24,8 m ³	11,3 m ²

Tabel 3. Kvinders og mænds beskæftigelse**Kvinders beskæftigelse**

Jobtype	I alt
Vask og rengøring	23
Salg på gaden	13
Syning og håndarbejde	12
Tjenstepige	12
Forskelligt arbejde	6
Tobaksarbejder	5
Fabriksarbejde	1
Avisbud	1
Pensionist + Almisse + "Har steder at gå på"	9
I alt	82

Mænds beskæftigelse (af i alt 192 angivelser af mænds beskæftigelse, var 9 umulige at tyde. Alle arbejdende mænds beskæftigelse er angivet i folketællingen, lige meget om de er husstandsoverhoveder eller ej.)

Jobbetegnelse	I alt
Arbejdsmand	98
Skomagersvend	15
Smedesvend	8
Snedkersvend	7
Arbejdskarl	5
Sømand	5
Tømrersvend	5
Bybud	3
Murersvend	3
Værtshusholder	3
Cigarmager	2
Høker	2
Møllersvend	2

Af følgende jobbetegnelser fandtes der en enkelt af hver: Avistrykker, blikkenslagersvend, brændevinsbrænder, brolægger, forgylder, glarmesterlærlig, handelsbetjent, handskemagersvend, konditor, læredreng, malersvend, metalarbejder, murerlærling, pantelåner, sadelmager, skiferpakker, skomagermester, skræddermester, slagtersvend, snedkerlærling, tjener, tømrerlærling, typograf, væversvend, vognmands?

Tabel 4: Alder og ægtestatus for kvinder

<i>Status/ alder</i>	0- 10	11- 14	15- 19	20- 30	31- 40	41- 50	51- 60	> 60	I alt
Ugift ⁵⁸	100	43	26	25	13	21	5		233
Gift				18	34	48	12	4	116
Enke				2	11	13	14	7	47
Fraskilt el. separeret					2	3			5
I alt	100	43	26	45	60	85	31	11	401

Til sammenligning hermed kan oplyses, at der var 156 mænd under 19 år og 211 på 20 år eller derover. Det giver følgende procentandel af henholdsvis kvinder og mænd: 52,3 % og 47,7 %.

14% af befolkningen over 20 år udgøres af ugifte kvinder, mens de gifte udgør 26%.

Gennemsnitsalderen for enker i gaden var 49,4 år.

Af de 116 ægteskaber i gaden var 21 (18 %) indgået mellem partnere med mere end 10 år imellem sig. Heraf ni ægteskaber, hvor kvinden var ældst og for begge køn var den gennemsnitlige aldersforskel ca. 15 år.

Tabel 5: Fødested for beboerne

Fødested/	Hjemmeboende børn	Gifte og ugifte, logerende og slægtninge
København eller Frb	311	192
Resten af landet og udlandet	45	220
I alt	356	412
Født i København i %	87 %	47 %
Født udenfor i % ⁵⁹	13 %	53 %

⁵⁸ Af de ugifte kvinder over 15 år, boede 43 hos en eller begge forældre.

⁵⁹ Af disse var 63 % fra Danmark, 32 % (71) fra Sverige og 5% fra Norge (5), Slesvig (3), Tyskland (1) og Rusland (1).

Tabel 6:Hushold

Basishusholdsenhed / antal børn	0	1	2	3	4	5	6	7	I alt
Gift par hvor kvinde er u. 25	1								1
Gift par hvor kvinde er 26-35	5	7	5	1	1	1			20
Gift par hvor kvinde er 36-45	3	4	8	11	3	2			31
Gift par hvor kvinde er 46-55	5	4	2	2	4	1			18
Gift par hvor kvinde er > 55	3	2	1						6
Gift par og 1 logerende	2	3	4	1	3				13
Gift par m. 2 el. fl. logerende.	2		2	5 ⁶⁰	1		1		11
Gift par m. logerende m. barn	1		2		1				4
I alt	22	20	24	20	13	4	1	0	104
Enke	3	5	3	5	1			1	18
Enke m. 1 logerende		2	3						5
Enke med flere lo.	1	1		2					4
Enke med lo. m. barn	1			1		1			3
Enke med hjemmehjælper, der har barn.		3							3
Enke eller aleneboende mand	3	1	2						6
I alt	8	12	8	8	1	1		1	39
Ugift kvinde	3	3	2	2					10
Ugift kvinde med 1 logerende	1		1 ⁶¹	1					3
Gift, aleneboende kvinde	1	1		1	1				4
Fraskilt el. separeret kvinde				2					2
Ugift par, der bor sammen	4 ⁶²	1	1						6
Samlet	39	37	36	34	15	5	1	1	168

Herudover findes 10 hushold, der falder udenfor de konstruerede kategorier:

- Gift par med to børn, en bedstefar (den eneste i PMG) samt to tjenestepiger.
- Gift par med to børn, en steddatter samt en tjenestepige,
- Gift par med to børn, en tjenestepige samt tre mandlige logerende.
- Gift par med fire børn, en tjenestepige samt en mandlig logerende.
- Enkemand, der bor med ugift kvinde og to børn.
- Ugift kvinde, der bor med søsteren, tre børn samt to kvindelige logerende.
- Enke, der bor med to slægtninge, der har hhv. et og to børn, samt et plejebarn.
- Gift par (han 26, hun 41) der bor med et barn på 19 (hendes?) samt et logerende ægtepar.
- Gift par, der bor med en søster og en slægtning.
- Fire børn, hvis forældre er i Århus og derfor ikke kan tælles med.

⁶⁰ Heraf har en familie 6 og en anden 3 mandlige logerende boende

⁶¹ Den logerende er en kvinde med et barn.

⁶² Det ene af disse par bor endvidere med en slægtning og en logerende.

Tabel 7: Samlivsformer

En skråstreg angiver en død person, hvorfor personen i husholdet er enke. Et spørgsmålstegn at det ikke vides, hvor ægtefællen er.

Symbolerne betyder følgende:

= mand =logerende mand — = familie =plejebarn
 = kvinde =logerende kvinde ---- = slægtning

Peder Madsens Gang 7

1. sal forhus	3. sal forhus
1. sal forhus	1. sal baghus
2. sal forhus	2. sal baghus
2. sal forhus	2. sal baghus
3. sal forhus	3. sal baghus
3. sal forhus	

Peder Madsens Gang 22

Kælder forhus	Kvisten forhus
Stue forhus	Stue baghus
1. sal forhus	1. sal baghus
1. sal forhus	2. sal baghus
2. sal forhus	Kvisten baghus
3. sal forhus	Kvisten baghus
3. sal forhus	Kvisten baghus
Kvisten forhus	

Tabel 8: Logerende

Med logerende menes personer, der lejer sig ind, og som ikke er blodsbeslægtende med nogen andre i husstanden. Jeg har ikke medtaget slægtninge⁶³, da de kun udgør 7 i alt. Endvidere har jeg heller ikke medtaget de logerende fra logihuset i nummer 14 fordi dette var et offentligt udlejningssted og min interesse ligger i de logerende i private hjem.

Logerende fordelt efter køn og alder

Køn/Alder	16-25	26-35	36-45	46-55	>55	I alt	Gennemsnitsalder	% af samlede antal i gaden over 16 år.
Kvinder	5	6	8	9	5	33	42 år	13 %
Mænd	10	13	8	6	1	38	34 år	16 %
I alt						71	38 år	14,5 %

Logerendes ægteskabelige status

Køn/status	Ugift	Gift	Separeret	Enke
Kvinder	24	1	2	6
Mænd	34	3		1
I alt	58	4	2	7
% af samlede antal logerende	81,7 %	5,6 %	2,8 %	9,9 %

Familietyper, de logerende bor hos

Køn/famili eform	Gift par m. børn	Gift par u. børn	Enke m. barn	Enke u. barn	Ugift el. separeret	Andet ⁶⁴
Kvinder	17	2	6	3	1	4
Mænd	21	4	5	2	4	2
I alt	38	6	11	5	5	6
% af samlede antal logerende	53,5 %	8,5 %	15,5 %	7,0 %	7,0 %	8,5 %

⁶³ Folketællingen regner ikke søskende som slægtninge, idet det angives når de er søskende. Disse er heller ikke regnet som logerende.

⁶⁴ Dækker over 2 logerende, der bor hos en søster samt 4 logerende, der bor sammen på et værelse, men i folketællingen betegnes som logerende – altså lejere.

English summary

This thesis is about poor women living in the narrow, dark alley Peder Madsens Gang in Copenhagen around 1870. The myths of the alley as a place of moral disorder with pimps, sailors and prostitutes were already existing at that time. The thesis goes beyond the myths to study the everyday life of women based on a variety of historical source material.

Chapter one elaborates on the theory upon which the thesis is based. This to a great extent is research done by women historians – Danish, Norwegian, British and American. All concerning the idea of women working fulltime. Not as workers in the traditional marxist way, but as women often living in marriages where their wage were indispensable. Additionally the method is presented. It is inspired by the new cultural history as an alternative to social history, focusing on individuals as exemplary cases. In this thesis, history from below is used in order to make women's lives probable.

Chapter two focuses on the physical appearance of the alley: What did the houses and the apartments look like? The apartments were in bad condition and people cramped together in little space. Further on is dealt with the questions: How many people lived there? How where the households structured? What was it possible to earn?

Chapter three examines how the symbolic construction of the poor and the alley influenced the surveillance of the inhabitants lives. Further on it gives a brief account of the procedure when diseases were found, being part of a larger scale attempt to eradicate highly contagious diseases in Copenhagen. The high amount of diseases in the alley was one of the main reasons it was demolished in 1873.

Chapter four puts a close focus on the lifes of four specific women. They are at different stages of their life as daughters, mothers, wives, widows and workers. These independent lifes are mainly put together through policerecords and the main issues and problems found, are put forward. These are evolving around work and family. The first main point being that women were always working; producing and reproducing. The second that families were not harmonic units with its members having the same goals. In contrary the family can be seen as a unit potentially loaded with antagonism following the fact that women and men due to their different experiences of work and family had very different values and orientation in life.

Chapter five concludes on the other chapters and one important conclusion is that the method of history from below is an excellent way to emphasize the cultural history of individuals.